

HET BOEK ALS KRACHTIG MEDIUM IN ZAKFORMAAT
DE DRUKKERSSTRATEGIEËN VAN JOANNES GRAPHEUS,
ANTWERPEN 1527-1569

Maite De Beukeleer

Promotor: Prof. Dr. Pierre Delsaerd

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2016-2017
Aantal woorden: 9457

INHOUDSOPGAVE

1. Het boek en de samenleving	3
2. Het bibliografisch formaat	6
3. De titelpagina en het colofon	8
4. Tekstdichtheid.....	13
5. Zoeken en vinden.....	18
6. Een nieuw hoofdstuk.....	22
7. Illustraties.....	27
8. Lettertypes.....	30
9. Besluit	35
Literatuur.....	38
Bronnen.....	40

HET BOEK ALS KRACHTIG MEDIUM IN ZAKFORMAAT

DE DRUKKERSSTRATEGIEËN VAN JOANNES GRAPHEUS, ANTWERPEN 1527-1569

Maite De Beukeleer

Antwerpen in de vroege zestiende eeuw. De stad was in volle ontwikkeling, gedreven door de goede transportverbindingen over water en de steeds groeiende bevolking. Er passeerden gemiddeld vijfhonderd schepen per dag en het inwoneraantal steeg van 55.000 in 1526 naar 104.000 in 1568. Onder deze inwoners bevonden zich meer dan duizend handelaars, wat van Antwerpen het belangrijkste financiële en commerciële centrum van Noord-Europa maakte.¹ Als internationale handelsstad wist Antwerpen ook spelers van een nieuwe markt aan te trekken: de boekdrukkunst. Inzake vormgeving hadden de Nederlanden aanvankelijk nog een achterstand op enkele meer vooruitstrevende regio's. Het cursieve lettertype werd bijvoorbeeld pas in 1522 door Dirk Martens in de Nederlanden geïntroduceerd, terwijl het in Italië al rond 1500 gebruikt werd. Het eerste teken dat de Nederlanden, en Antwerpen in het bijzonder, een belangrijke rol zouden spelen in de zestiende-eeuwse drukkerswereld werd volgens Hendrik Vervliet gegeven door Joannes de Schrijver, gelatiniseerd Grapheus. In 1527, nog vóór de drukkers in Frankrijk, drukte hij een Franstalig werk in een romeins type, namelijk het *Epistre satirique envoyee de par cognoissance au Roy de France*.² In datzelfde jaar drukte hij ook een Nederlandstalige overheidsuitgave in een cursieve letter.³ Ook andere Antwerpse drukkers toonden zich vernieuwers. Zo was Symon Cock, de eerste drukker in de Nederlanden die een privilege kreeg om muziek te drukken, een Antwerpenaar.⁴ Kenmerkend voor de Antwerpse boekproductie in de zestiende eeuw was de grote hoeveelheid religieuze drukken en bijbeluitgaven van allerlei strekking. Tussen 1522 en 1545 werden in de Nederlanden tachtig verschillende Bijbels uitgegeven, waarvan meer dan 80% in Antwerpen. Ook de nieuwe vertalingen van onder meer Luther genoten belangstelling en Antwerpen was het belangrijkste productiecentrum van dissidente religieuze werken voor de Engelstalige markt. Maar in de Scheldestad werden ook de bekendste aanvallen *tegen* de Lutherse leer gedrukt. Het is dit

¹ Hugo SOLY, "Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw", in: Jan VAN DER STOCK (red.), *Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw)*, Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993, 37-47, 37; John LEWIS, *Anatomy of printing: the influences of art and history on its design*, Londen: Faber & Faber, 1970, 92.

² Hendrik VERVLIET, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam: Menno Hertzberger & co, 1968, 57-60.; NK.0767

³ NK.1266

⁴ Wouter NIJHOFF en Hendrik VERVLIET, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen: een bloemlezing gebaseerd op Wouter Nijhoff's L'art typographique*, Den Haag: Nijhoff, 1979, 58.

religieuze drukwerk, zowel reformatorisch als contrareformatorisch, dat een belangrijk product op de exportmarkt werd. Enerzijds werden protestantse uitgaven al dan niet clandestien naar alle uithoeken van Europa verscheept, anderzijds gebruikte de Spaanse overheid het in Antwerpen gedrukte katholieke corpus om de bevolking van de Nieuwe Wereld te bekeren.⁵ Het succes van Antwerpen laat zich ook in cijfers uitdrukken: in de zestiende eeuw vestigden 66 drukkers zich in Antwerpen, ongeveer de helft van alle drukkers in de Nederlanden, en tussen 1520 en 1576 kwam ongeveer de helft van alle vandaag gekende boeken die in de Nederlanden gedrukt werden van de pers in Antwerpen.⁶

In deze stad zette Joannes Grapheus zijn drukpers op. Hij was de broer van griffier en humanist Cornelius Grapheus en huwde met Elisabeth van Amersfoort, schoonzus van de uitgever Frans Birckman, voor wie Grapheus ook enkele boeken zou drukken. Zijn dochters huwden dichter Willem van Haecht en drukker Andreas Bacx. Zijn contacten met humanistische auteurs worden ook gereflecteerd in zijn fonds: Grapheus concentreerde zich op drukwerk voor intellectuelen en humanisten en verkoos het Latijn voor zijn uitgaven.⁷ Ongeveer een derde van zijn fonds bestond uit religieuze uitgaven. Enkele hiervan kwamen op de Index terecht, maar dat weerhield hem er niet van om ook enkele duidelijk contrareformatorische werken te drukken, waaronder de niet mis te verstane *Defensio contra Lutherum* van Johannes Fisher.⁸ Grapheus drukte voor eigen rekening of voor andere uitgevers in Antwerpen, Leuven, Ipswich en Arras. Vanaf 1541 drukte hij voornamelijk nog voor uitgever Joannes Steelsius en diens opvolgers. Vandaag zijn er 345 uitgaven van zijn drukkerij bekend, een groot aantal in vergelijking met zijn tijdgenoten. In Antwerpen drukte enkel Michiel Hillen van Hoochstraten er meer.⁹

⁵ August DEN HOLLANDER, "Dat Nieuwe Testament, dwelck alle boecken te bouen gaet. Adriaen van Berghen, 1533", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint tAntwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 47-62, 48-49; David MCKITTERICK, "Geschiedenissen van het boek en geschiedenissen van Antwerpen", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint tAntwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 11-31, 15; John LEWIS, *Anatomy of printing*, 77; Werner THOMAS, Eddy STOLS en Francine DE NAVE, "Inleiding", in: Eddy STOLS en Werner THOMAS (red.), *Een wereld op papier. Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de-18de eeuw)*, Leuven: Acco, 2009, 7-22, 8-9; Jean-Paul PITION, [= Frédérique BARBIER], *Le livre à la Renaissance. Introduction à la bibliographie historique et matérielle*, *Nugae humanisticae sub signo Erasmi*, dl. 15, Turnhout: Brepols, 2013, 241-242.

⁶ August DEN HOLLANDER, "Dat Nieuwe Testament", 48; Andrew PETTEGREE, *The book in the Renaissance*, New Haven-Londen: Yale University Press, 2010, 215.

⁷ Anne ROUZET en Micheline COLIN-BOON, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des 15e et 16e siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 3 dln., Nieuwkoop: De Graaf, 1975, 79-80; Wouter NIJHOFF en Hendrik VERVLiet, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen*, 76.

⁸ BT.6083

⁹ Anne ROUZET en Micheline COLIN-BOON, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs*, 80; Wouter NIJHOFF en Hendrik VERVLiet, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen*, 38.

1. HET BOEK EN DE SAMENLEVING

Er bestaat een groter verschil tussen vroegmoderne boeken en middeleeuwse manuscripten dan tussen vroegmoderne en hedendaagse boeken.¹⁰ Doorheen de zestiende eeuw, en dan voornamelijk de eerste helft ervan, maakte het boek als object namelijk grote veranderingen door. Van manuscripten werd één exemplaar voor één opdrachtgever geproduceerd, waardoor er geen noodzaak was om andere consumenten aan te trekken. De drukpers voor één boek opstellen zou commercieel echter onhaalbaar zijn. Drukkers moesten een bepaalde hoeveelheid boeken produceren en deze verkopen om winst te maken. Om consumenten aan te spreken, moesten ze inspelen op de vraag van diezelfde consumenten. Dat deden ze ook door hun boeken een bepaalde vorm te geven.¹¹ Boeken werden en worden namelijk niet geproduceerd in een vacuüm, maar in een samenleving die beïnvloed wordt door het boek en die het boek op haar beurt beïnvloedt. De vormgeving van het boek vertelt veel over de wensen van de lezer. Om aan deze wensen te voldoen, experimenteerden zestiende-eeuwse drukkers met verschillende nieuwe typografische elementen, zoals indexen, paragrafen of titels. Het was een periode van *trial and error*, waarin de zogenaamde incunabelen evolueerden naar een volwassen typografie. Om deze reden wordt ook niet meer van incunabelen gesproken, maar van postincunabelen.¹² De maatschappelijke impact van de boekdrukkunst werd reeds onderzocht, bijvoorbeeld in het vaak geciteerde *The printing press as an agent of change* van Elizabeth Eisenstein.¹³ Ook onderzoek naar verschillende typografische elementen is niet nieuw. Hendrik Vervliet, Henri-Jean Martin, Albert Labarre en Margaret M. Smith deden onderzoek naar lettertypes, de titelpagina, de opkomst van de alinea, het gebruik van kolommen, enzovoort.¹⁴ De onderzoeksvelden werden echter zelden aan elkaar gelinkt, waardoor de vraag blijft: op welke manier slaagden sommige drukkers er met nieuwe vormelijke elementen in om van het boek een krachtig medium te maken? Enkele boekhistorici hebben zich wel aan dit vraagstuk

¹⁰ Brian RICHARDSON, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 129.

¹¹ Margaret M. SMITH, *The title-page. Its early development 1460-1510*, London: The British Library, 2000, 16-22; Brian RICHARDSON, *Printing, writers and readers*, I.

¹² Postincunabelen zijn boeken uitgegeven tussen 1500 en 1540. Joannes Grapheus drukte tussen 1527 en 1569, maar het zwaartepunt van zijn productie lag in de jaren 1530, wat ook van hem een postincunabeldrukker maakt; Wouter NIJHOFF en Hendrik VERVLIET, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen*, 1-2.

¹³ Elizabeth EISENSTEIN, *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early-modern Europe*, 2 dln., Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Hendrik VERVLIET, *Sixteenth-century printing types*; Margaret M. SMITH, *The title-page*; Albert LABARRE, "Les incunables: la présentation du livre", in: Henri-Jean MARTIN en Roger CHARTIER (red.), *Le livre conquérant, du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècles*, Histoire de l'édition française, nr. 1, Parijs: Promodis, 1982, 195-216; Henri-Jean MARTIN, Jean-Marc CHATELAIN en Isabelle DIU, *La naissance du livre moderne (14e-17e siècles): mise en page et mise en texte du livre français*, s.l.: Editions du cercle de la librairie, 2000.

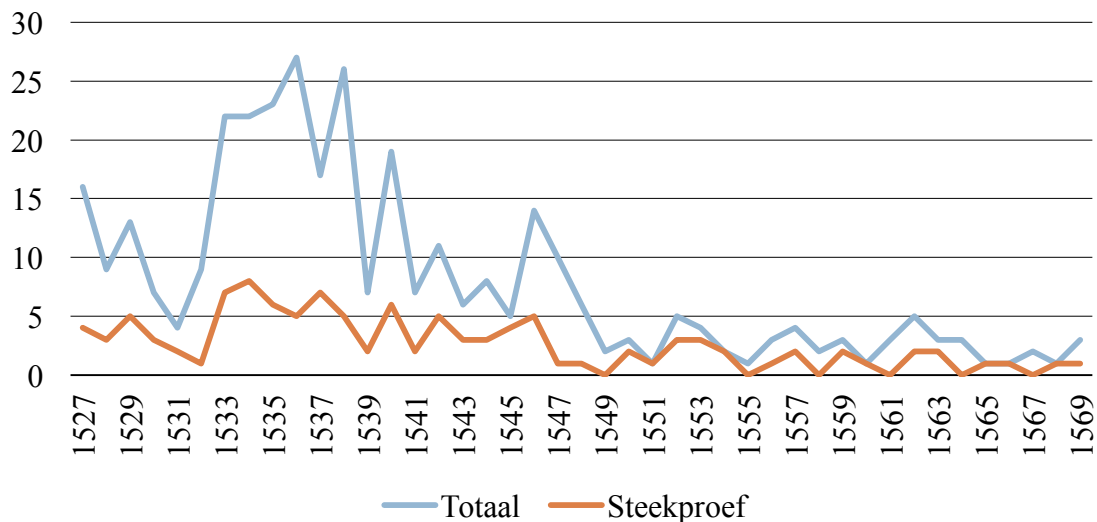
gewaagd. Karl A.E. Enenkel en Wolfgang Neuber introduceerden bijvoorbeeld het concept *Erkenntnissteuerung*, menend dat vormgeving een doelbewuste keuze van de drukker was die de lezer dwong het boek op een bepaalde manier te raadplegen.¹⁵ In de door hen uitgegeven bundel werd het concept geïllustreerd door verschillende onderzoekers voor verschillende periodes. Ook Frans A. Janssen, die uiteenlopende typografische elementen onderzocht, en Brian Richardson, die de leescultuur in renaissancistisch Italië bestudeerde, verbonden veranderende vormgeving met de maatschappelijke impact ervan.¹⁶ Toch blijft deze invalshoek eerder een uitzondering dan de norm. Zelfs in recent onderzoek wordt de wederzijdse invloed van maatschappij en boek vaak vergeten. Ook in het in 2013 verschenen boek *Le livre à la renaissance* van Jean-Paul Pittion, dat bedoeld is als handleiding voor boekhistorici en bibliografen, wordt er maar zeer oppervlakkig op ingegaan.¹⁷

In het licht van deze vaststelling kan een casus rond één drukkersfonds nieuwe inzichten bieden. Het biedt de mogelijkheid om drukkersstrategieën in de bredere context van een fonds te situeren, evoluties doorheen de tijd vast te stellen en overeenkomsten en verschillen met andere drukkers bloot te leggen. Binnen dit onderzoek wordt Joannes Grapheus als casus bestudeerd. Zijn fonds is interessant omwille van het grote aantal bewaard gebleven uitgaven, ongeveer 345, en de verscheidenheid aan genres die hij drukte. Daarnaast ziet Hendrik Vervliet Grapheus als pionier in het gebruik van romeinse en cursieve lettertypes in de volkstaal, waardoor de vraag rijst of de drukker ook op andere vlakken een vernieuwer was. Deze studie van Grapheus' fonds zal enerzijds de nadruk leggen op de groeiende commercialisering, waarbij drukkers hun boeken aantrekkelijk probeerden te maken voor potentiële consumenten, en anderzijds op de groeiende aandacht voor het leescomfort, waarbij drukkers typografische hulpmiddelen voor het eenvoudiger lezen van en zoeken in teksten ontwikkelden, zoals indexen, titels of paragrafen. Leescomfort was zowel van belang voor de minder geoefende lezer, die hulpmiddelen nodig had als houvast om doorheen de tekst geloodst te worden, als voor de geleerde lezer, die bepaalde passages snel wilde opzoeken of in eigen notities naar een passage wilde verwijzen. Speelde Grapheus in op de commercialisering van het boek en het leescomfort van het publiek? Welke middelen gebruikte hij daartoe, en hoe zette hij ze in? Deze vragen worden afgezet tegen de verschillende talen waarin publicaties gedrukt werden – volkstalen of

¹⁵ Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER, "Einleitung", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern Period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 1-5, 1.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: Frans A. JANSSEN, *Technique and design in the history of printing: 26 essays*, 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2004; Brian RICHARDSON, *Printing, writers and readers*.

¹⁷ Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*.

Grafiek 1. Bewaard gebleven drukwerk door Joannes Grapheus (1527-1569)

klassieke talen – en de verschillende genres die Grapheus drukte. Daarnaast wordt ook nagegaan of en hoe dit veranderde doorheen de tijd.

Om een antwoord te formuleren op de vragen wordt het fonds van Joannes Grapheus geanalyseerd. Het corpus bestaat uit 345 titels. Het betreft 304 boeken in geleerde talen als het Latijn, Grieks, Hebreeuws of een combinatie van klassieke talen met volkstalen en 41 in de volkstaal. Het genre waarin hij het grootste aantal boeken drukte, zijn religieuze of theologische werken van zowel katholieke (120 boeken) als reformatorische inslag (11). Daarnaast drukte hij voornamelijk humanistische werken over verschillende onderwerpen (87), klassieke tekstitgaven (35) en schoolboeken (38). Verder drukte hij bijbeluitgaven, enkele prognosticaties, almanakken en overheidsuitgaven.¹⁸ In dit onderzoek wordt een steekproef genomen van 113 uitgaven, waarvan 94 in klassieke talen, elf in de volkstaal en acht in een combinatie van klassieke talen en een volkstaal (zie grafiek 1).¹⁹ Aangezien het merendeel van Grapheus' uitgaven vóór 1550 gedrukt werd en dit onderzoek zich toelegt op de postincunabelenperiode, wordt ook in de steekproef het zwaartepunt voor 1550 gelegd. Ook de meest voorkomende genres in het volledige fonds spelen een grote rol in de steekproef.

¹⁸ Deze aantallen zijn gebaseerd op: Wouter NIJHOFF en Maria-Elisabeth KRONENBERG, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln., Den Haag: Nijhoff, 1919-1971; Elly COCKX-INDESTEGERE, Geneviève GLORIEUX en Bart OP DE BEECK, *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 2 dln., Nieuwkoop: De Graaf, 1994; *Universal Short Title Catalogue*, University of St Andrews, < <http://www.ustc.ac.uk> >, geraadpleegd op 30 december 2016.

¹⁹ Dit aantal is berekend met een betrouwbaarheidsniveau van 95% en foutenmarge van 7,5%.

Verschillende typografische elementen worden geanalyseerd en gelinkt aan drukkersstrategieën, waarbij reeds bestaande literatuur aan nieuwe inzichten gelinkt wordt. Hierbij wordt het boek van de buitenkant naar de binnenkant beschreven: eerst wordt het formaat van het boek besproken. Daarna wordt het boek geopend en worden de titelpagina en het colofon bestudeerd. Ten derde wordt het algemene uitzicht van het tekstblok besproken, namelijk aan de hand van de tekstdichtheid. Daarna wordt ingegaan op typografische elementen die het zoeken in een tekst vergemakkelijkten. Als vijfde element wordt bestudeerd hoe nieuwe hoofdstukken en paragrafen aangeduid worden. Tenslotte wordt ingegaan op de kleinste elementen van het boek: eerst de afbeeldingen, daarna de individuele letters. Uit deze bevindingen, die eerder beschrijvend zijn, zullen tot slot enkele essentiële conclusies getrokken worden die een bijdrage leveren tot het onderzoek naar een nog maar weinig bestudeerd aspect van de boekgeschiedenis.

2. HET BIBLIOGRAFISCH FORMAAT

De keuze voor het bibliografisch formaat van een boek werd bepaald door verschillende elementen. De keuze voor kleinere boeken was een gevolg van hoge papierprijzen. Ook inhoud was bepalend: verdachte politieke of religieuze uitgaven vielen minder op als ze kleiner waren en ook reguliere religieuze uitgaven werden in de vijftiende en zestiende eeuw eerder in kleine formaten gedrukt, om ze goedkoop te houden en omwille van het gebruiksgemak. Grote boeken hadden in de zestiende eeuw dan weer het imago om inhoudelijk van belang te zijn. Daarnaast werd de keuze voor een formaat ook bepaald door het beoogde gebruik, bijvoorbeeld bij kleine vertaalwoordenboeken om mee te nemen of zangboeken, die klein waren wanneer ze voor privégebruik bedoeld waren of net groot wanneer ze door een groep zangers gebruikt werden. Tenslotte speelde ook het doelpubliek een rol: minder gegoede burgers die zich geen dure folio's konden veroorloven, konden kleine formaten kopen.²⁰ Met andere woorden: het formaat werd beïnvloed door het beoogde publiek en gebruik. Kiezen voor een formaat was zowel een

²⁰ Pierre DELSAERDT, "De kennismachines van Cornelis Kiliaan. Een typografische analyse van drie Nederlandse woordenboeken uit de 16de eeuw", *De Gulden Passer*, 87, 2009, 9-30, 25; Jos BIEMANS, "Sjabloonboeken tussen handschrift en druk", in: *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam: Buitenkant, 2004, 419-442, 423; Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 115; Elly COCKX-INDESTEGE en Willem HEIJTING, "De doorbraak van de drukunst in roerige tijden", *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 17, 2010, 93-140, 113; Brian RICHARDSON, *Printing, writers and readers*, 125; Guglielmo CAVALLO en Roger CHARTIER, "Introduction", in: Guglielmo CAVALLO en Roger CHARTIER (red.), *A history of reading in the West, Studies in print culture & the history of the book*, nr. 1, Amherst: University of Massachusetts Press, 1999, 1-36, 23.

commerciële zet als een manier om het leescomfort te verbeteren.

Op het eerste zicht lijkt Grapheus hier niet in mee te gaan, in de steekproef werden namelijk 93 van de 113 boeken in octavo (8°) gedrukt. Een eerder klein formaat, maar niet érg klein, en als zodanig passend in een algemene trend. In de zestiende eeuw werden namelijk over het algemeen meer octavo's gedrukt dan in de vijftiende eeuw, toen quarto's (4°) de meerderheid vormden.²¹ Alle boeken uit de steekproef die in andere formaten dan octavo werden gedrukt, dateren – op vier boeken na – uit de eerste helft van Grapheus' carrière.²²

Omdat het aantal boeken in andere formaten zo gering was, is het interessant om deze individueel te bekijken. Wat maakte die twintig zo bijzonder dat Grapheus ze niet in octavo uitbracht? Taal lijkt een factor te zijn, want boeken in de volkstaal drukte hij nooit in formaten kleiner dan octavo. Procentueel gezien beslaan de volkstalige boeken zelfs ongeveer een kwart van het totale aantal folio's (2°) en quarto's in de steekproef. Alle boeken in de kleinere formaten duodecimo (12°) en sextodecimo (16°) zijn uitgaven in klassieke talen, en boeken in een combinatie van volkstaal en klassieke taal zijn steeds octavo's. De vaststelling dat grotere en dus duurdere boeken vaker teksten in de volkstaal bevatten, ontkracht het cliché dat boeken in de volkstaal voor de minder gegoede burger bedoeld zouden zijn. Volkstalige boeken hadden meestal een kleinere afzetmarkt in vergelijking met de *lingua franca* Latijn.²³ Zou ook het genre een rol kunnen spelen? Vermoedelijk niet, want het gaat hier om zeven uiteenlopende genres, die telkens maximaal drie uitgaven in een ander formaat dan octavo bevatten. Meestal waren dit ook zowel grotere als kleinere formaten. Wanneer eenzelfde auteur of eenzelfde titel in het fonds voorkomt, is deze ook uitgegeven in het meest voorkomende formaat octavo. Het meest opvallend zijn een in-4° gedrukte bijbeluitgave uit 1538 die op de Index verscheen en de in 1544 in-16° verschenen *Defensio contra Lutherum* van Johannes Fisher.²⁴ De bijbeluitgave verscheen echter pas op de Index in 1546, wat verklaart waarom Grapheus er geen noodzaak in zag om het in een kleiner formaat te drukken. Maar ook de andere uitgaven die op de Index verschenen en de uitgaven van gereformeerde auteurs zijn octavo's.²⁵ Zelfs voor zijn subversieve uitgaven gebruikte Grapheus dus het meest voorkomende formaat in zijn fonds, en niet het minder opvallende in-16°. Dat het werk van Fisher dan weer wel zo klein gedrukt werd,

²¹ Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 115.

²² Eén wetenschappelijke uitgave in-16° (BT.4701) en drie katholieke uitgaven in-2° (BT.7111; BT.2246; BT.9178).

²³ David MCKITTERICK, "Geschiedenissen van het boek", 16; Elly COCKX-INDESTEGE, "De buitenkant en de binnenkant. Een Leven van Jezus gedrukt door Gheraert Leeu in 1487", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint t'Antwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 33-45, 37.

²⁴ NK.2449; BT.6083

²⁵ NK.1856; NK.0522; NK.3032; NK.3989; NK.2207; NK.2155; NK.0522

roept vragen op. Ook bij andere drukkers was het een gewoonte om deze titel in zo'n klein formaat te drukken: de *Universal Short Title Catalogue* vermeldt naast Grapheus' uitgave twee uitgaven in-16° en drie in-8°. ²⁶

Dat Grapheus zo resoluut koos voor octavo's, veronderstelt dat dit een bewuste keuze was. Octavo's waren goedkoper dan folio's en quarto's, trokken een breder publiek aan, bevorderden het leescomfort omdat ze gemakkelijk hanteerbaar waren en lagen over het algemeen goed in de markt.

3. DE TITELPAGINA EN HET COLOFON

Een belangrijk typografisch element dat lezers kon overtuigen een bepaald boek te kopen, was de titelpagina, die zowel een informerende als adverterende rol had. Volgens Margaret M. Smith was de opkomst van de titelpagina een rechtstreeks gevolg van de essentie van typografie, namelijk het drukken van werken in een oplage van honderden of zelfs duizenden exemplaren. Om een boek in voorraad meteen te kunnen herkennen, werd in de vijftiende eeuw een *label-title* toegevoegd, een eerste pagina met een verkorte titel. De *label-title* diende meteen ook voor bescherming, aangezien het boek ongebonden te koop werd aangeboden. In enkele decennia tijd groeide deze *label-title* uit tot een volwaardige titelpagina met bibliografische informatie die oorspronkelijk enkel achteraan, in het colofon, vermeld werd. Enkel de naam van de drukker bleef in het colofon staan. Tegen 1510 had ongeveer elk boek een zelfstandige titelpagina. ²⁷ Ook Grapheus had op één boek met een *label-title* ²⁸ na telkens een titelpagina. Een titelpagina springt meer in het oog dan het meteen beginnen van de tekst, al dan niet met een incipit, zoals de gewoonte was bij manuscripten en incunabelen.

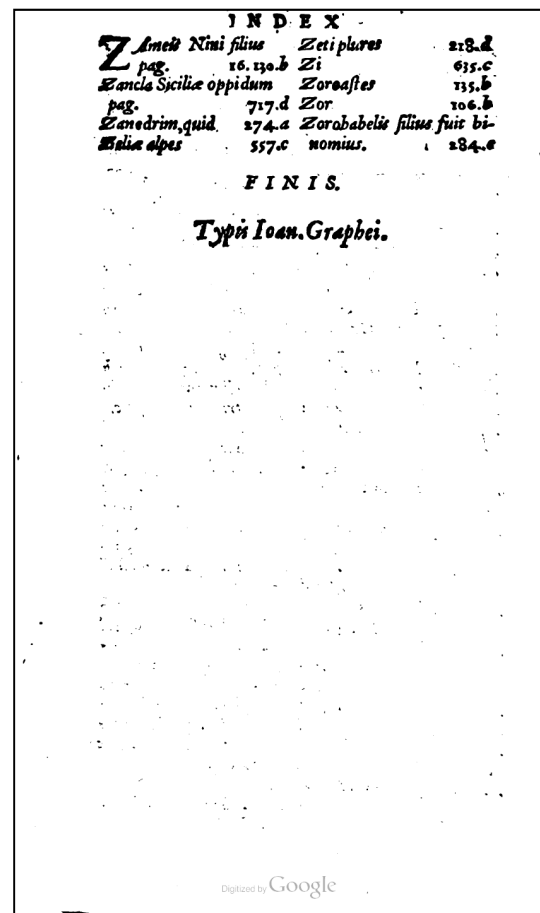
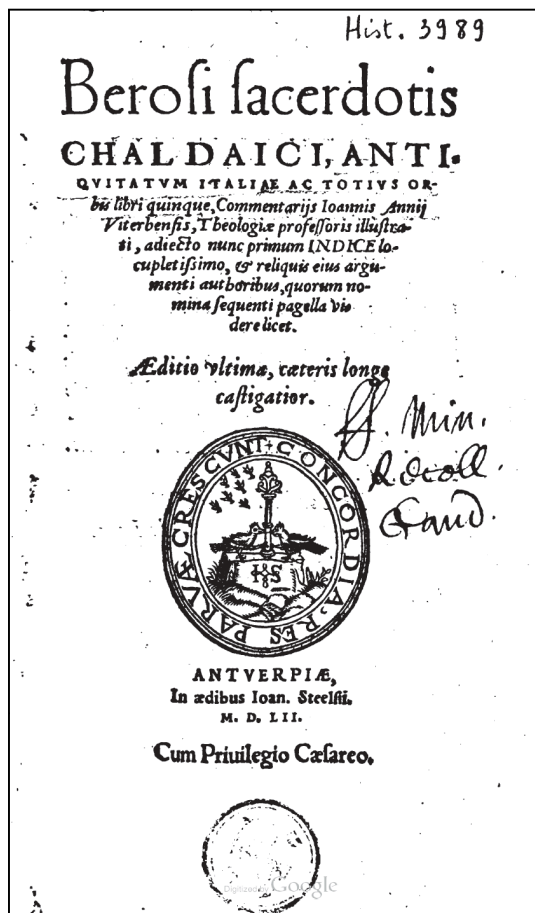
Twee elementen speelden een rol bij het commercieel aantrekkelijk maken van de titelpagina: enerzijds de bibliografische gegevens, anderzijds de visuele aankleding van de titelpagina. Informatie over de inhoud en oorsprong van het boek kon een potentiële lezer overtuigen het boek te kopen, bijvoorbeeld omdat het een nieuwe uitgave was, geschreven werd door een prestigieus auteur of uitgegeven door een betrouwbare uitgeverij. Een drukkers- of uitgeversmerk toonde daarnaast ook waar het bewuste boek te koop was. ²⁹ Tot het einde van

²⁶ USTC.184680; USTC.153366; USTC.400611; USTC.691910; USTC.691912

²⁷ Margaret M. SMITH, *The title-page*, 15-23; Frank VANDEWEGHE en Bart OP DE BEECK, *Drukkersmerken uit de 15de en de 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België*, Nieuwkoop: De Graaf, 1993, XII; Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 87.

²⁸ NK.3032

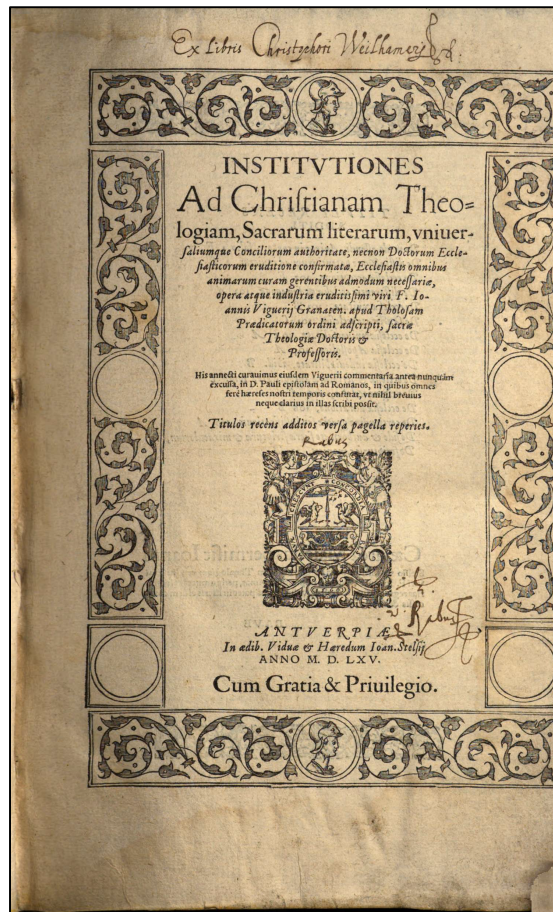
²⁹ Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 87, 155-157, 301-302.

Afbeelding 1 (links). Een titelpagina uit 1552 met vermelding van auteur, titel, uitgeversmerk, plaats van uitgave, naar uitgever, jaar van uitgave en privilegevermelding (BT.0307)

Afbeelding 2 (rechts). Colofon in dezelfde uitgave, met vermelding van de naam van de drukker (BT.0307)

de jaren 1540 verschilden de bibliografische gegevens op titelpagina's in het fonds van Grapheus sterk. Vanaf 1544 telt het merendeel van zijn uitgaven zes gegevens op de titelpagina, meestal dezelfde. Dit wijst op een grotere uniformiteit dan voordien. In het colofon daalde het aantal gegevens doorheen Grapheus' carrière. Vanaf 1542 zijn het er maximaal drie: steeds de naam van de drukker en het jaar van uitgave, en af en toe het uitgeversmerk of de plaats van uitgave. Vanaf 1562 wordt enkel nog de naam van de drukker in het colofon vermeld, die al sinds 1547 nooit meer voorkomt op de titelpagina. De verklaring hiervoor is dat Grapheus voornamelijk in opdracht van Steelsius drukte, die wel op de titelpagina voorkwam. Op de titelpagina verschijnen daarnaast steeds vaker plaats en jaar van uitgave. Vanaf respectievelijk 1541 en 1551 zijn deze twee elementen altijd aanwezig. Vanaf 1546 had Grapheus een vaste

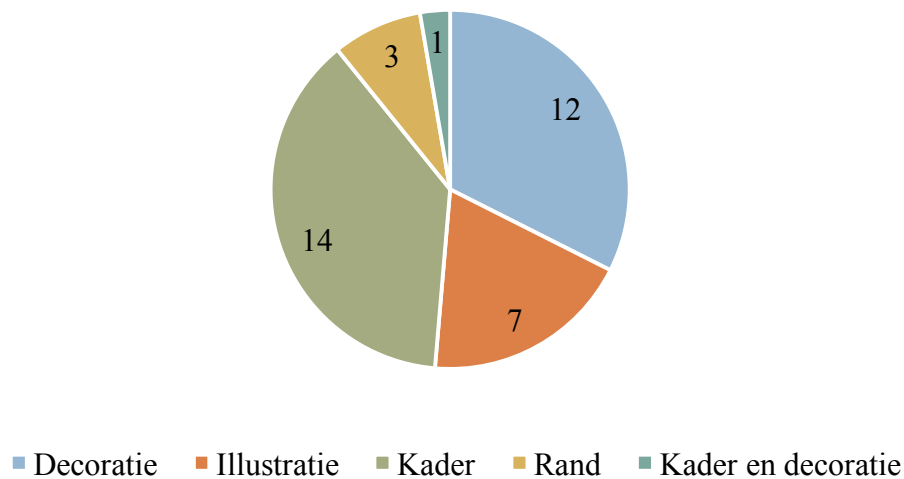

Afbeelding 3. Een titelpagina met een decoratief kader (BT.7111)

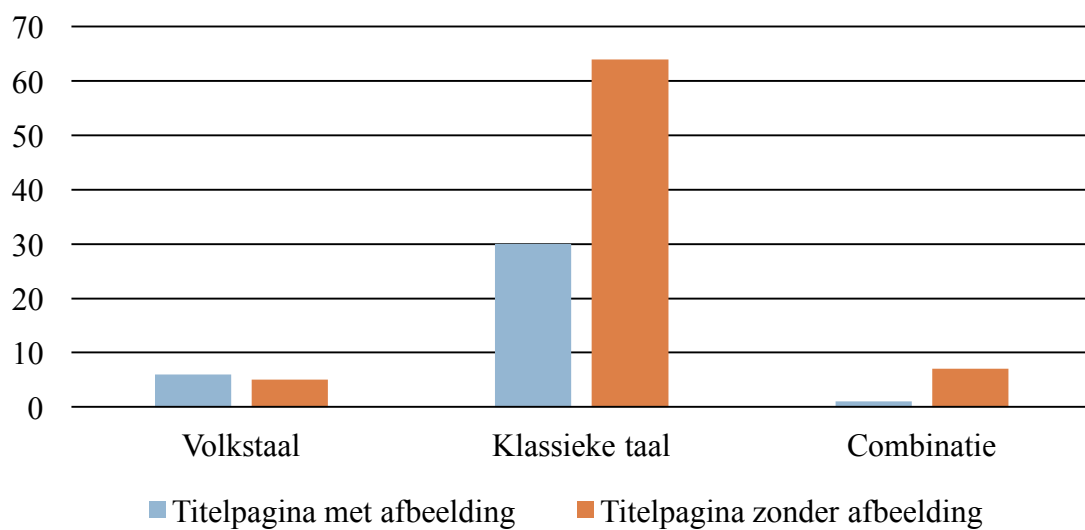
titelpagina die titel, auteur, jaar en plaats van uitgave, naam van de uitgever en uitgeversmerk bevatte. Vanaf 1562 werd steeds deze combinatie met in het colofon de naam van de drukker gebruikt. Hieruit kan afgeleid worden dat het vermelden van een uitgever op de titelpagina van groter belang was dan het vermelden van een drukker. Ook jaar en plaats van uitgave, die gradueel steeds vaker op de titelpagina vermeld werden, speelden een rol in het aantrekken van lezers. Zeker het jaartal speelde een commerciële rol, want dat toonde aan dat het om een nieuwe uitgave ging met een herziene dan wel volledig nieuwe tekst.

Ook afbeeldingen kunnen een rol spelen bij het visueel aantrekkelijk maken van de titelpagina, om de aandacht van de potentiële koper te trekken.³⁰ In de steekproef van Grapheus' fonds gaat het om 37 van de 113 uitgaven. Doorheen de tijd is het gebruik ervan eerder wisselvallig. Kaders en decoratieve elementen maken de meerderheid uit, waarbij het decoratieve element

³⁰ Binnen dit onderzoek wordt onder afbeeldingen verstaan: illustraties, decoratieve elementen, decoratieve kaders en sierinitialen.

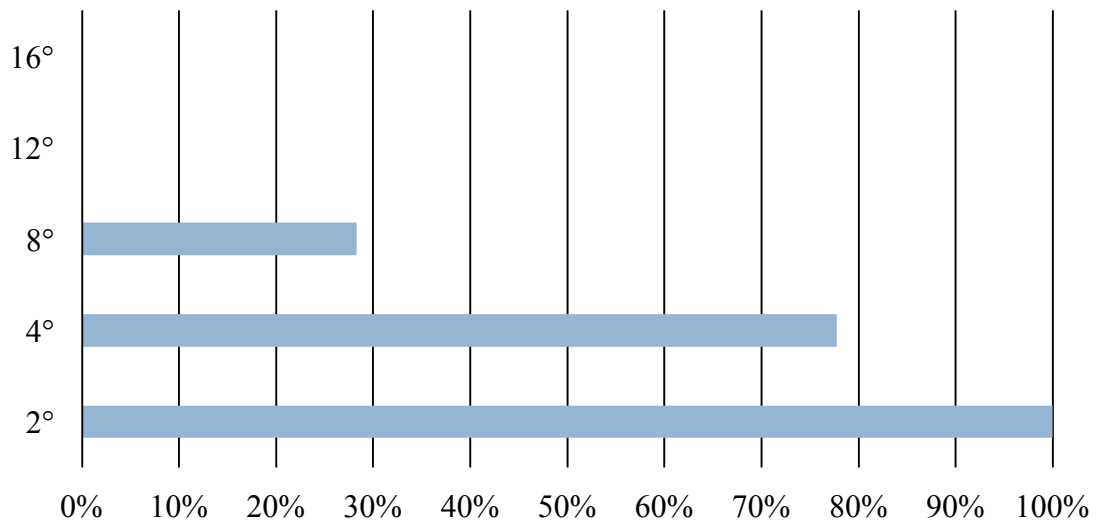

Grafiek 2. Afbeeldingen op de titelpagina, verdeeld per soort afbeelding

Grafiek 3. Afbeeldingen op de titelpagina, verdeeld per taal waarin het boek verscheen

steeds de vorm van een druivenblad aannam (zie grafiek 2). Ook de illustraties zijn beperkt qua inhoud: portretten van Erasmus in zijn werken, globes voor kosmografische werken en eenmaal het wapenschild van Antwerpen. De kaders bestaan uit Bijbelse taferelen, planten en bloemen, en klassieke mythologische figuren. Driemaal komt een rand voor. Het gaat hier om drie zittende personen, een rand met bladeren en een reeks van ornamenten in de vorm van een plant. Woordenboeken en boeken met betrekking tot actuele gebeurtenissen hebben nooit een afbeelding op de titelpagina, maar humanistische en wetenschappelijke uitgaven en

Grafiek 4. Percentage uitgaven met een afbeelding op de titelpagina, verdeeld per bibliografisch formaat waarin het boek verscheen

overheidsuitgaven hebben in meer dan de helft van de gevallen een afbeelding op de titelpagina. Het decoratieve druivenblad komt voornamelijk voor in humanistische en klassieke uitgaven en schoolboeken. Het kader is overwegend populair bij klassieke en katholieke uitgaven, waar het respectievelijk steeds om mythologische en religieuze taferelen gaat. Titelpagina's van wetenschappelijke uitgaven bevatten het vaakst een illustratie, waarbij het steeds om een globe gaat. Boeken in de volkstaal hebben naar verhouding vaker een afbeelding op de titelpagina dan boeken in een klassieke taal (zie grafiek 3). Boeken met een combinatie van volkstaal en klassieke taal hebben het minst vaak een afbeelding op de titelpagina. Aangezien het bij volkstalige en werken in een combinatie om zulk een klein aantal gaat, kunnen hier echter geen algemene conclusies uit getrokken worden.

Opvallend is ook dat de grotere formaten in-4° en in-2° procentueel gezien vaker een afbeelding op de titelpagina hebben (zie grafiek 4). Ook hier is enige voorzichtigheid geboden, aangezien het ook hier om kleine aantallen gaat, maar daar ook het tegenovergestelde waar is – boeken in kleine formaten hebben geen afbeelding op de titelpagina –, kan hier wel een verband gezien worden tussen het formaat en de afbeelding. Men kan veronderstellen dat kleinere boeken geen afbeeldingen hadden louter omdat Grapheus geen kleinere houtsneden bezat, maar dit verklaart niet waarom hij dan ook geen decoratieve afbeeldingen gebruikte. Hij bezat namelijk wel een decoratie in de vorm van een druivenblad die hij vaak gebruikte en niet te groot was om in-16° boeken te drukken. Een meer plausibele verklaring ligt bij de waarde die gehecht werd aan de

inhoud van een boek. Zoals eerder beschreven werden boeken in grote formaten beschouwd als inhoudelijk belangrijk. Een afbeelding zou dit imago nog kunnen versterken. Onder de auteurs van boeken met afbeeldingen op de titelpagina bevinden zich onder andere Erasmus, Gemma Frisius en enkele vooraanstaande klassieke auteurs. Zulke *bestsellers* in de kijker zetten met een afbeelding op de titelpagina zou beschouwd kunnen worden als commerciële zet.

4. TEKSTDICHTHEID

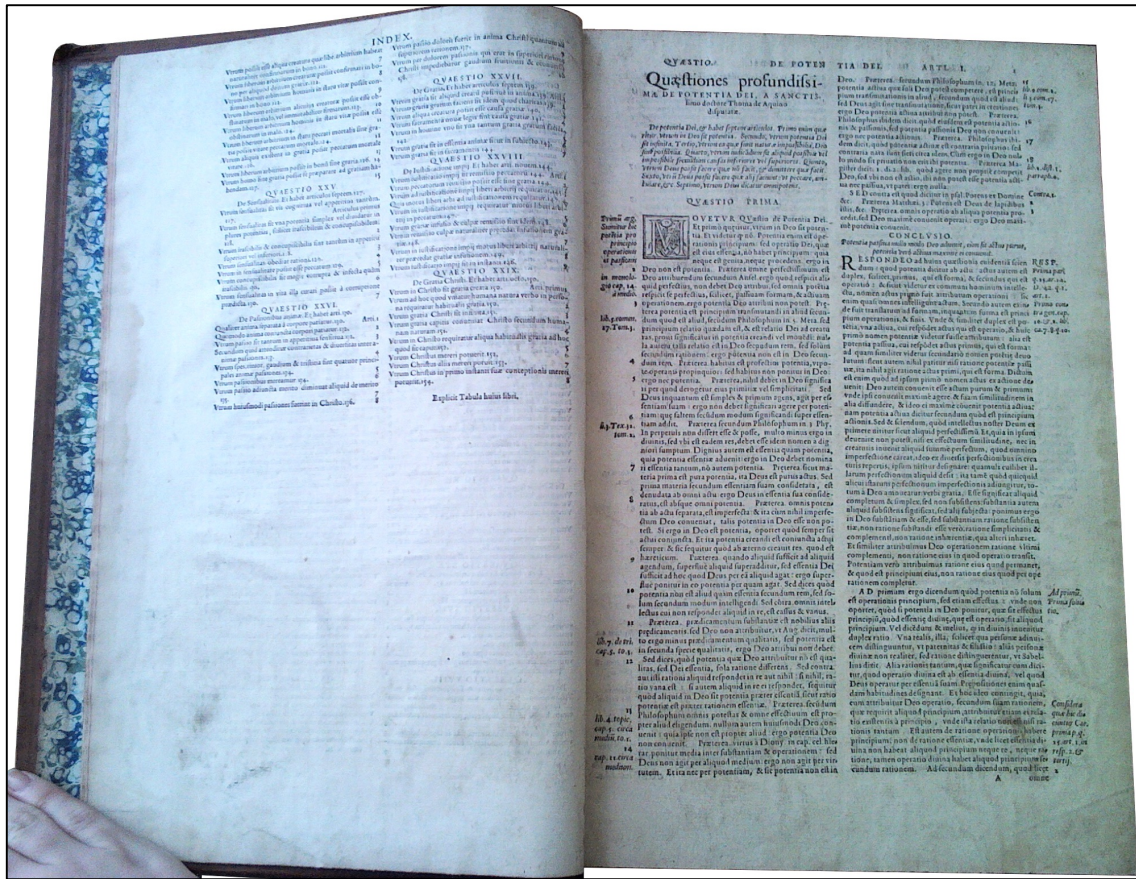
Of een tekst aangenaam en vlot leest is, ook vandaag nog, afhankelijk van de vormgeving. Heeft een boek een kleine interlinie en smalle marges, dan lijkt de tekst bij elkaar geperst, wat het leescomfort niet bevordert. Ruime marges en interlinies en kolommen bij folio's doen dit wel, maar zijn vaak onmogelijk omwille van hoge papierprijzen. Ruimte was in de zestiende eeuw ook functioneel, bijvoorbeeld om notities of vertalingen bij te voegen. De tekstdichtheid was afhankelijk van het aantal regels op een pagina, de interlinie, breedte van marges, zetsbreedte en het gebruik van kolommen. Hoge papierprijzen maakten het echter niet altijd mogelijk om voluit voor ruimte te kiezen.³¹

Enkele van deze elementen zijn uiteraard afhankelijk van formaat. Over het algemeen heeft een groter boek in Grapheus' fonds ook meer regels, een bredere zetsbreedte³² en bredere marges. Dit is geen gevolg van drukkersstrategieën, maar van het opvullen van het blad. Het merendeel van Grapheus boeken telden 27 tot 28 regels met een zetsbreedte van 6,5 tot 7,5 centimeter, met uitschieters voor grote en kleine formaten. Het aantal regels was daarnaast ook afhankelijk van het gebruikte lettertype. Boeken met romeinse lettertypes telden gemiddeld 37 regels. Boeken met cursieve, gotische en Griekse lettertypes telden er gemiddeld minder. Ook dit heeft weinig met de bevordering van het leescomfort te maken, maar veeleer met de x-hoogte van de lettertypes (zie hoofdstuk 8).

Andere elementen daarentegen werden wel beïnvloed door het genre van de uitgave, bijvoorbeeld de marges. Bij het trekken van conclusies uit de afmetingen van de marges is echter voorzichtigheid geboden. De buitenmarge werd namelijk bepaald door de boekbinder, die voor het binden de bladen sneed en de intenties van de drukker met betrekking tot de marges niet kende. Enkel de rugmarge werd bepaald door de drukker, maar daar werd zelden

³¹ Frans A. JANSSEN, *Technique and design*, 109.

³² Uitzonderlijk werden voor de beschrijving van de zetsbreedte en de marges 112 uitgaven bestudeerd in plaats van 113. De pagina's van één uitgave (BT.2340) zijn namelijk niet meer ingebonden, maar uitgeknipt en op nieuwe bladen geplakt.

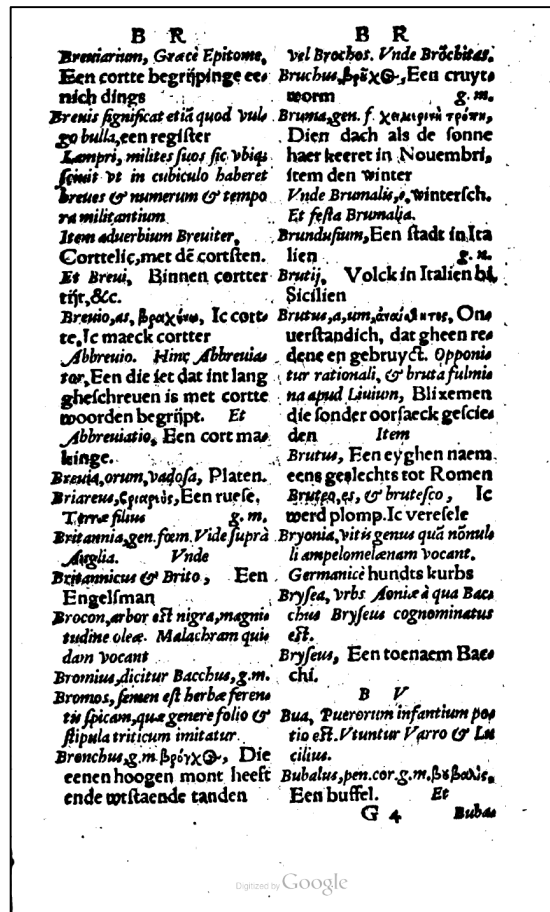

Afbeelding 4. Een religieuze uitgave in folio met 80 regels, een zetbreedte van 15,3 cm, een buitenmarge van 3,3 cm, een rugmarge van 4,1 cm, kolommen met een verticaal tussenwit 5 mm en een interlinie van 0,5 mm (BT.9178)

genoteerd.³³ Doorheen de tijd is er een zeer lichte stijging van rug- en buitenmarge, maar deze is te klein om sluitend aan te tonen dat Graphicus dit bewust deed. Wel opvallend zijn de verschillen tussen genres. Gemiddeld was de verhouding tegenover de zetbreedte voor de buitenmarges 0,273. Verhoudingsgewijs zijn deze opvallend breder bij bijbeluitgaven (0,319), katholieke uitgaven (0,303), en wetenschappelijke en medische uitgaven (0,303). Daartegenover staan de kleinere marges bij protestantse uitgaven (0,210) en woordenboeken (0,173). De brede marges bij wetenschappelijke en geneeskunde uitgaven konden bedoeld zijn om notities te maken tijdens het studeren van de inhoud. Wordenboeken konden dan weer smalle marges hebben, omdat de drukker redeneerde dat het om een exhaustieve uitgave ging die geen notities behoefde.³⁴ Verder lijkt ook de aanwezigheid van glossen hier een rol te spelen, aangezien uitgaven met bredere marges vaker glossen in de marge hadden dan uitgaven

³³ Frans A. JANSSEN, *Technique and design*, 67, 87.

³⁴ Pierre DELSAERDT, "De kennismachines van Cornelis Kilian", 26-27.

Afbeelding 5. Een woordenboek in octavo met 38 regels, een zetbreedte van 7,2 cm, een buitenmarge van 1 cm, een rugmarge van 1,8 cm, kolommen met een verticaal tussenwit van 2 mm en een interlinie van 0,5 mm (BT.6736)

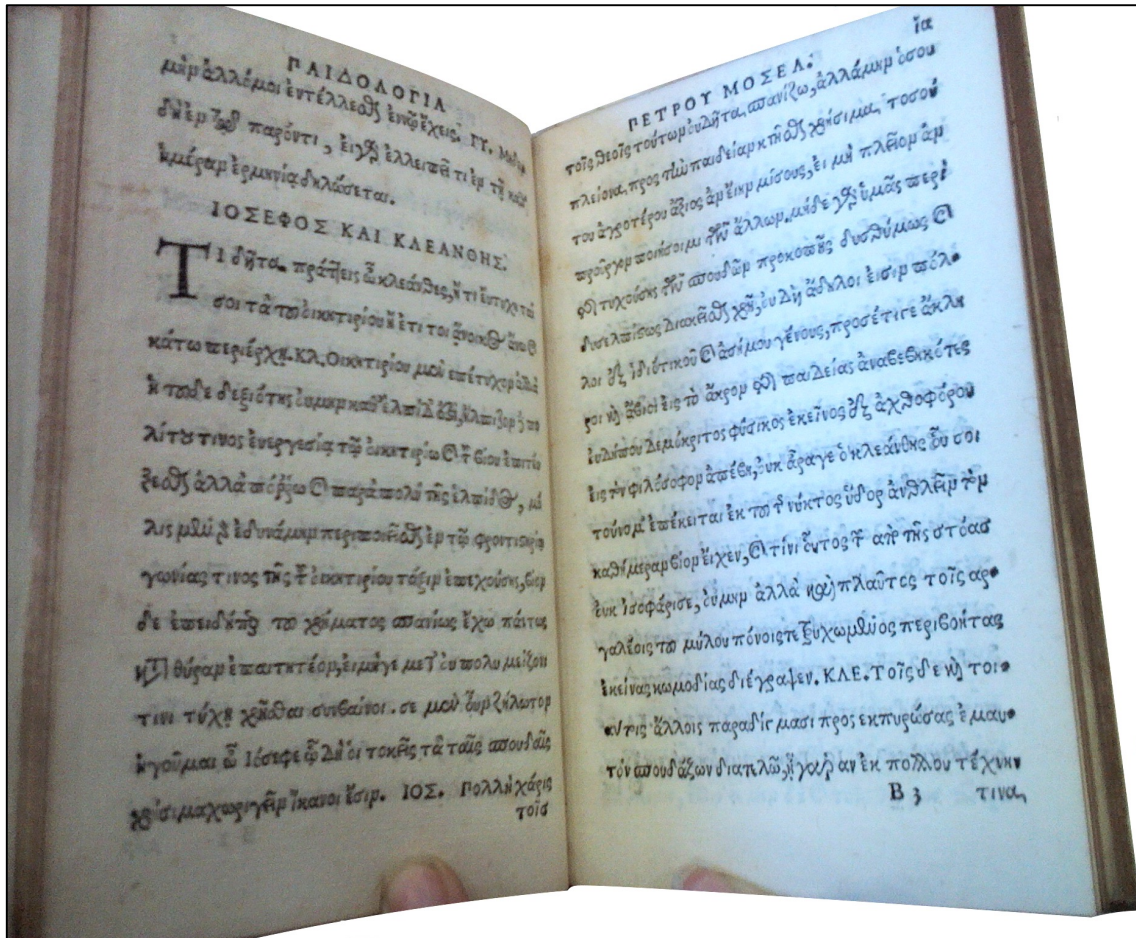
met smallere marges (zie hoofdstuk 5). Ook hebben uitgaven in klassieke talen opvallend bredere marges (0,290) dan in de volkstaal (0,199) en in een combinatie van klassieke talen en volkstalen (0,168). Zo kon de lezer (delen van) de tekst vertalen in de marge.

Het gebruik van kolommen was ook bevorderlijk voor het lezen, aangezien langere regels meestal lastiger waren om te lezen. In de steekproef gebruikte Grapheus kolommen in negen boeken. Het gaat hier om zes woordenboeken in octavo³⁵ en twee katholieke folio's³⁶. Ook in één quarto³⁷ zijn kolommen te bespeuren, maar het gaat hier maar om een derde van de uitgave, terwijl de overige tekst in één kolom gedrukt is. Vandaag gebruikt men nog kolommen in woordenboeken, wat het opzoeken vereenvoudigt. In grote uitgaven belemmerde één kolom de

³⁵ BT.4340; BT.4341; BT.4342; BT.6736; BT.9085; BT.9086

³⁶ BT.2246; BT.9178

³⁷ NK.0121

Abeelding 6. De Griekse teksten in *Paedologiae* van Petrus Mosellanus hadden een interlinie van 3 mm, in tegenstelling tot de Latijnse teksten in hetzelfde boek die een interlinie van 1 mm hadden (NK.1552)

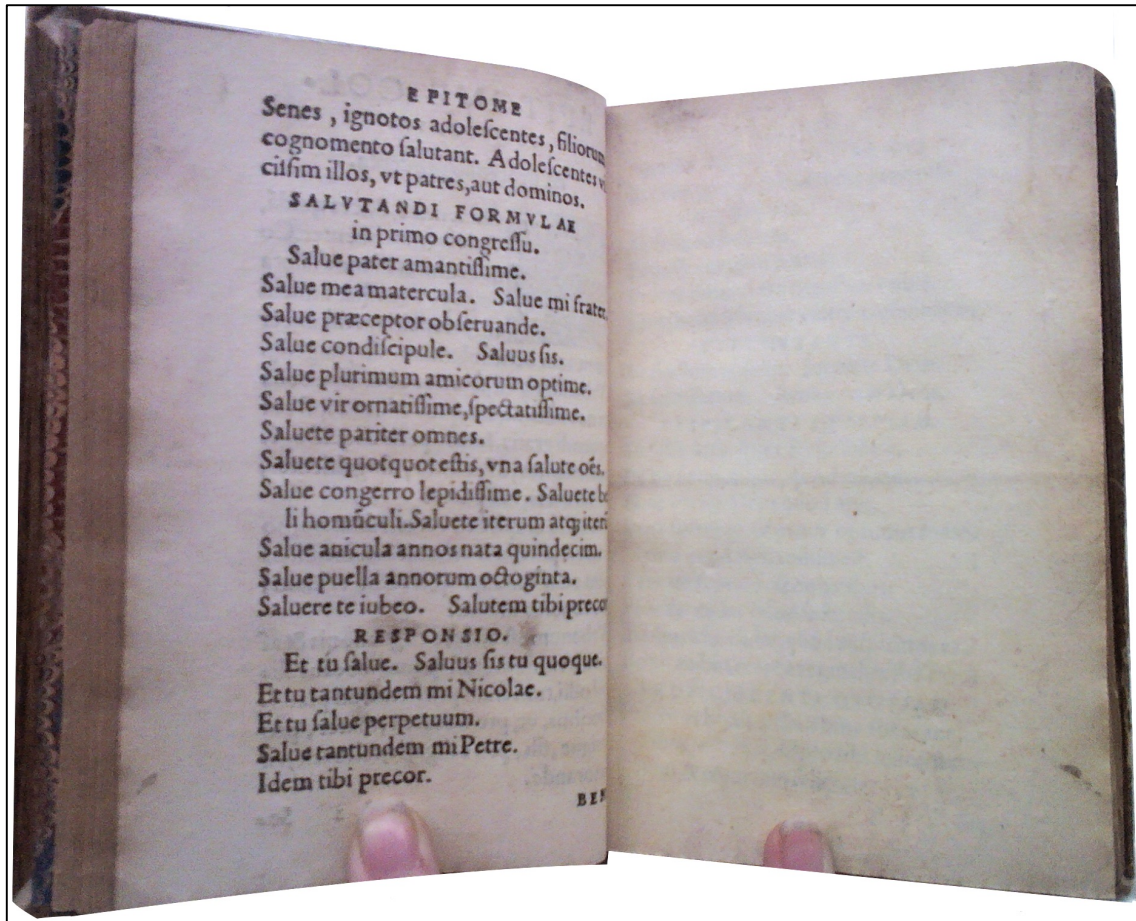
leesbaarheid, dus werden er twee verkozen.³⁸ Het verticale tussenwit, dat de twee kolommen visueel scheidde, bedroeg steeds enkele millimeters en werd niet consequent gelijk gehouden. Wel was het tussenwit steeds groter in folio's dan in octavo's (respectievelijk 5 millimeter tegenover 2 tot 4 millimeter).

De interlinie bedroeg, ongeacht genre, taal, periode of overige typografische kenmerken, steeds maximaal een millimeter, met één uitzondering, namelijk *Paedologiae* van Petrus Mosellanus uit 1532.³⁹ In dit schoolboek drukte Grapheus de Griekse tekst met een interlinie van drie millimeter, tegenover een millimeter voor de Latijnse tekst in hetzelfde boek. De brede interlinie stelde de studenten in staat om de vertaling tussen de regels te schrijven.⁴⁰

³⁸ Elly COCKX-INDESTEGERE, "De buitenkant en de binnenkant", 36.

³⁹ NK.1552

⁴⁰ Albert LABARRE, "Les incunables", 202-203.

Afbeelding 7. De lege pagina's in *Epitome colloquiorum Erasmicorum* zouden bedoeld kunnen zijn om notities te maken (BT.5728)

Tenslotte moet ook Erasmus' *Epitome colloquiorum Erasmicorum* vermeld worden, waar tussen de tekst steeds lege bladzijden werden gelaten. Aangezien er maar één exemplaar bekend is, kan onmogelijk nagegaan worden of dit in de hele oplage gebeurde – en dus de intentie van de drukker was – of dat het om een uniek geïnterfolieerd exemplaar gaat.⁴¹ Wanneer verondersteld wordt dat Grapheus bewust lege pagina's in het boek toegevoegd heeft, zouden ze volgens Smith dienst kunnen doen als *album amicorum*.⁴² Aangezien dit eerder bij embleemboeken voorkwam en ook deze uitgave gebruikt werd voor de studie, is het plausibeler dat de lege pagina's dienden om te noteren.

Algemeen gesteld ging Joannes Grapheus vrij consequent om met de tekstdichtheid, net zoals met formaten. Enkele malen wordt duidelijk dat hij bewust ruimte liet voor notities in marges

⁴¹ BT.5728

⁴² Paul J. SMITH, "Cognition in emblematic fable books", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern Period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2004, 161-186, 168.

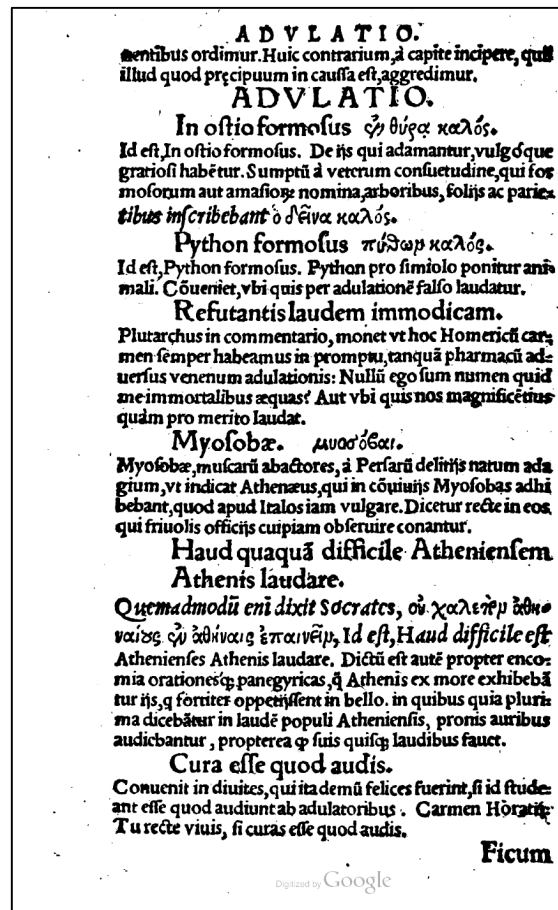
of tussen de regels, net zoals hij het lezen en opzoeken bevorderde met kolommen.

5. ZOEKEN EN VINDEN

In de zestiende eeuw was er een groeiende aandacht onder drukkers voor de presentatie van de tekst op zulke manier dat het de lezers hielp om het gemakkelijk te kunnen consulteren. Dit kwam tegemoet aan de vraag van lezers om wegwijzers in het boek te plaatsen, zoals indexen, inhoudstafels, koptitels, glossen, paginering of foliëring, het gebruik van verschillende kleuren of, indien functioneel, alfabetische ordening. Vaak gaven drukkers op de titelpagina al aan dat er een index of inhoudstafel was, wat het boek aantrekkelijker maakte. Wegwijzers boden een antwoord op de grote hoeveelheid informatie die soms moeilijk te bevatten was. Ze ondersteunden het opzoeken, bijvoorbeeld in woordenboeken of encyclopedieën, maar ook in uitgaven die niet uitsluitend als naslagwerk dienden, en maakten het mogelijk om te citeren. Dit laatste werd vaak gedaan onder humanisten, die citaten uit boeken verzamelden in *commonplace books*, of om onderling te communiceren en discussiëren over een bepaalde passage. Wegwijzers ontstonden echter niet alleen vanuit de vraag van de lezer, maar ook vanuit het doel dat een drukker of auteur voor de uitgave vooropgesteld had. Ze dwongen een lezer namelijk om het boek op een welbepaalde manier te lezen: lineair van voorplat tot achterplat of zoals in een naslagwerk. Verder konden glossen, wanneer deze de inhoud becommentarieerden van de tekst, de interpretatie van de tekst beïnvloeden en verklaringen bieden aan beginnende lezers.⁴³

Een eerste manier om het opzoeken te ondersteunen, was de alfabetische ordening. In de steekproef van Grapheus' fonds gaat het om tien uitgaven en is het genre uiteraard de doorslaggevende factor om voor alfabetische ordening te kiezen. Het ging om zes

⁴³ Brian RICHARDSON, *Printing, writers and readers*, 131; August DEN HOLLANDER, "Dat Nieuwe Testament", 56; Ann BLAIR, "Reading strategies for coping with information overload ca. 1550-1700", *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, 11-28, 12, 17-18; Pierre DELSAERDT, "De kennismachines van Cornelis Kiliaan", 11; Roger LAUFER, "L'espace visuel du livre ancien", in: Henri-Jean MARTIN en Roger CHARTIER (red.), *Le livre conquérant, du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècle*, Histoire de l'édition française, nr. 1, Parijs: Promodis, 1982, 481; Ann MOSS, "Locating knowledge", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 35-50, 37-38; Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER, "Einleitung", 1; William W.E. SLIGHTS, [= Ann ARBOR], *Managing readers: printed marginalia in English Renaissance books*, Editorial theory and literary criticism, dl. 1, Michigan: University of Michigan Press, 2001, 10-11, 41; Pierre DELSAERDT, "Een sterk medium in onzekere tijden. Nederlandse postincunabelen en hun betekenis", *De Boekenwereld*, 33/1, 2017, 8-11, 10.

Afbeelding 8. Een alfabetisch geordende verzameling adagia met koptitel, zonder glossen en zonder paginering of foliëring (NK.2848)

woordenboeken⁴⁴, twee schoolboeken⁴⁵, een verzameling adagia⁴⁶ en een index van de Bijbel⁴⁷. Het gaat dus steeds om naslagwerken. In het geval van de schoolboeken werd de alfabetische ordening gekozen omdat dit de studie ondersteunde.

Ook het gebruik van een index en inhoudstafel vereenvoudigden het opzoeken. In de 113 uitgaven waren er negen met zowel een index als inhoudstafel, 28 met enkel een index en twaalf met enkel een titelpagina. Doorheen de tijd werd het gebruik ervan sterk afgewisseld, dus deze twee elementen waren zeker nog geen gevestigde waarden in de zestiende eeuw. Opvallend is wel dat indexen voornamelijk voorkwamen bij uitgaven in klassieke talen (37,2% van de uitgaven in klassieke talen), en de inhoudstafel nog duidelijk vooral bij volkstalige werken

⁴⁴ BT.9085; BT.9086; BT.4340; BT.4341; BT.4342; BT.6736

⁴⁵ NK.2623; BT.5486

⁴⁶ NK.2848

⁴⁷ NK.1164

De Fide feruorum erga Dominos	Cap.8
De mutatione morum & fortunæ	Cap.9.
De ijs, qui à statu humili ad altiora ascenderunt,	Cap.10.
De varietate castum,	Cap.11.
SEPTIMI LIBRI.	
De Felicitate.	Cap.1
Sapienter dicta, aut facta	Cap.2.
Vafre dicta aut facta	Cap.3
De strategematis,	Cap.4
De repulſis	Cap.5
De neceſſitate	Cap.6.
De teſtamentis, quæ reſciſſa ſunt	Cap.7
De teſtamentis, quæ rata manſerunt.	Cap.8.
De Q. Cæcilio, & Lucilio Lucullo	Cap.9
OCTAVI LIBRI.	
Infames rei, quibus ex cauſis abſoluti, aut damnati ſunt.	Cap.1
De priuatis iudicijs	Cap.2
Quæ mulieres apud magiſtratus pro ſe, aut alijs cauſas egerunt,	Cap.3.
De quæſtionibus	Cap.4.
De teſtibus.	Cap.5.
Qui quæ in alijs vindicarunt, ipſi commiſerunt,	Cap.6.
De ſtudio, & induſtria,	Cap.7.
De otio.	Cap.8
Quanta vis eſt eloquentiæ,	Cap.9
Quantum momentum ſit in pronuntiatione, & apto motu corporis	Cap.10
Qui in magni effectus artium ſint.	Cap.11
Quædam nulla arte effici poſſe	Cap.12
A 3	Suæ

Afbeelding 9 (links). Een inhoudstafel
(NK.2095)

INDEX COPIOSISSIMVS,	
<i>omnium nomina, de quibus paſſim in hac hiſtoria agitur, complectens.</i>	
<i>Cuius prior numerus librum, poſterior caput ſignificat.</i>	
A	
A ccius poëta	3.7 5.4 & 5.6 & 6.6 &
Admetus rex	6.9 & 8.15 & 8.16
Thesſalia	4.6 & 9.7 & 4.2
Aegles Samius	1.8 Africanus poſterior 2.2
Ælia familia	4.4 et 4.1 et 5.1 et 5.3
Ælius Mantia Formanus	Africanus & Tibertinus 6.2 us 4.2
Ælius prætor	5.5 Agathocles rex Syracuſarum 7.4
Æmiliana ſcripto	2.5 Ageſtilaus 7.2 & 3.2 Agrigētius Gillias 4.8
Æmilius lepidus	3.1 Albanus lacus 1.6
Æmilius Paulus	5.10 Alcibiades 1.7 &
Ænei tauri inuētor	9.2 3.1 & 6.11
Æſchines	8.10 Alexander rex 1.4 &
Æſculapij ædes	1.8 4.7 & 5.2 & 9.3 &
Æthiopes	8.14 9.5 & 9.14 & 6.4
Affrania uxor Licinii	& 8.11 & 8.15
Bruktionis	8.3 Alexander ſeruus Fanus Africanus ſupior 2.2 et nij 8.4 4.1 & 3.5 & 4.1 & Alexander rex Macedo nia

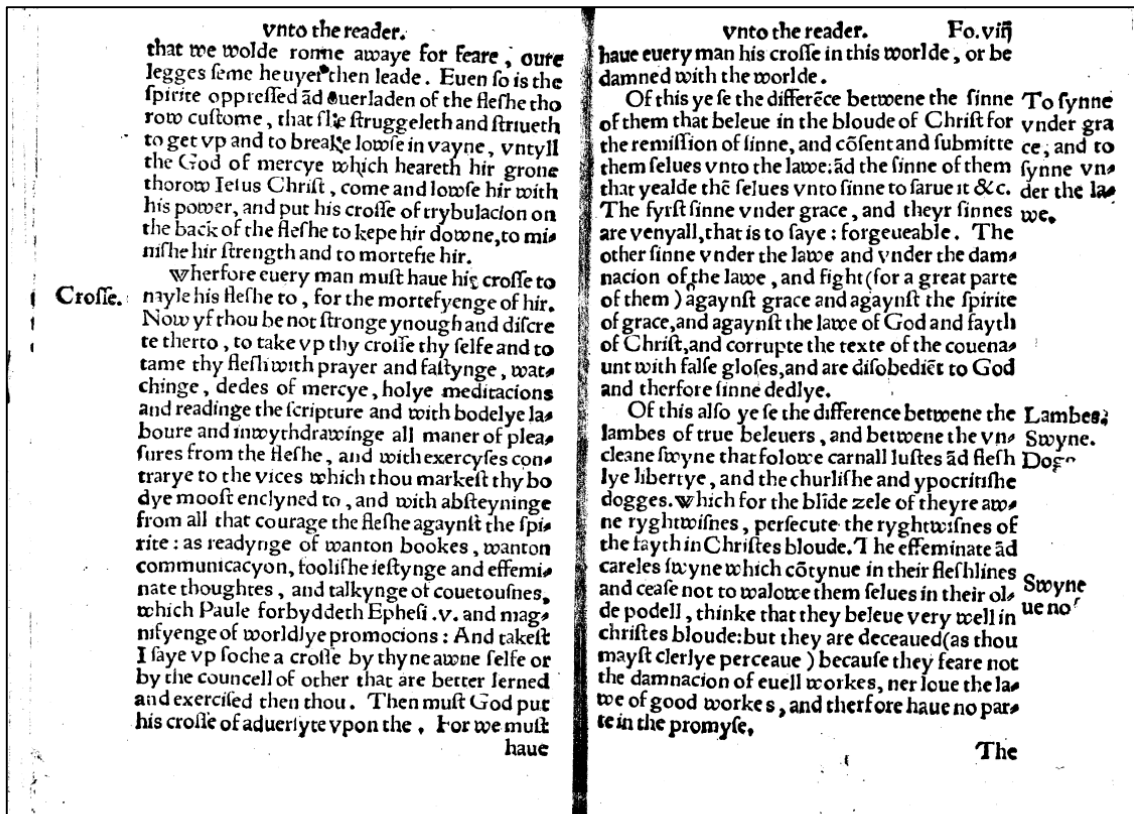
Afbeelding 10 (rechts). Een index in
dezelfde uitgave (NK.2095)

voorkwam (63,6%). Ze komen beide ook nooit voor in woordenboeken, waar ze niet functioneel zouden zijn, maar wel vaak in klassieke uitgaven.

Wanneer aan de hand van een index of inhoudstafel een passage gevonden werd, kon de lezer ernaartoe bladeren. Foliëring en later paginering vereenvoudigden dit. Dat de elementen verbonden zijn, valt op in het fonds van Grapheus: maar acht boeken zonder paginering of foliëring hebben een inhoudstafel en/of index. In de eerste tien jaar van zijn carrière (1527-1536) hadden 26 van de 44 boeken nog geen bladaanduiding, daarna vaker wel. Na 1563⁴⁸ was er steeds paginering of foliëring. Overheidsuitgaven en woordenboeken hadden het nooit, wat aannemelijk is aangezien in zulke werken opzoeken via index of inhoudstafel niet nodig was. Naast 46 uitgaven zonder, gaf Grapheus de voorkeur aan foliëring in Arabische cijfers (51 uitgaven). Foliëring met Romeinse cijfers (zeven uitgaven) kwam na 1550⁴⁹ niet meer voor,

⁴⁸ BT.1088

⁴⁹ BT.8317

Afbeelding 11. Een gereformeerde uitgave met glossen en koptitel en gefolieerd met Romeinse cijfers (NK.3989)

wat erop lijkt te wijzen dat het uit de mode geraakte. Paginering met Arabische cijfers (acht uitgaven) kwam daarentegen pas vanaf 1552 voor. In dat jaar drukte Grapheus zes uitgaven ermee, daarna kwam het nog maar twee keer voor. Dit lijkt erop te wijzen dat het om een nieuwe manier van bladaanduiding ging, die niet aansloeg. Eenmaal drukte Grapheus een boek waarbij de Latijnse tekst geen bladaanduiding kreeg, en de Griekse tekst foliëring in het Grieks⁵⁰. Grapheus had een duidelijke voorkeur voor foliëring in Arabische cijfers of het niet gebruiken ervan. In de eerste helft van de zestiende eeuw werden zeker niet alle uitgaven gefolieerd en nog minder vaak gepagineerd. Pas tegen het einde van de zestiende of begin van de zeventiende eeuw stapten alle drukkers over op paginering, waarna foliëring snel verdween.⁵¹

Een lezer kon er ook voor kiezen om eventueel zonder index of inhoudstafel op zoek te gaan naar een passage, aan de hand van koptitels of glossen. 96 van de 113 boeken hebben koptitels, die de verschillende hoofdstukken aanduiden. In de eerste vijf jaar (1527-1531) had nog minder

⁵⁰ NK.1552, zie afbeelding 5

⁵¹ Frans A. JANSSEN, *Technique and design*, 93; Albert LABARRE, "Les incunables", 202; Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 117.

dan de helft van de boeken er een (47,1%), wat bijna verdubbelde in de vijf jaar daarna (88,9%). De laatste uitgave zonder koptitel verscheen in 1546⁵², waarna Grapheus altijd voor een koptitel koos. Overheidsuitgaven hadden nooit een koptitel, net zomin als een index of bladnummering, omdat het korte uitgaven waren die niet als naslagwerk gebruikt werden. Woordenboeken en uitgaven van verhalen of kronieken hadden steeds een koptitel, omdat een lezer dan in één oogopslag respectievelijk wist aan welke letter of welk hoofdstuk hij zat tijdens het bladeren. Hiertoe konden ook glossen dienen, die in 64 boeken uit de steekproef voorkwamen. De inhoud van een glos verschilde sterk naargelang de inhoud van het boek. Grapheus gebruikte maar driemaal glossen in volkstalige werken⁵³, waarbij telkens de inhoud van de paragraaf in enkele woorden werd samengevat, zodat een zoekende lezer een passage gemakkelijk vond. In Montesino's *Epistolas y evangelios* werd ook verwezen naar bijbelpassages. Volkstalige literatuur was echter meestal voldoende eenvoudig geschreven om geen nood te hebben aan verklarende glossen.⁵⁴ In klassieke tekstuutgaven in oude talen gebruikte Grapheus vaak wel glossen, ter samenvatting, vertaling of om het morele aspect van de tekst te benadrukken.⁵⁵ Ook gereformeerde uitgaven, waarin men terug naar de oorspronkelijke tekst ging, hadden meestal glossen, waarin naar de Bijbel verwezen werd. Ook andere religieus-polemische uitgaven bevatten vaak glossen, om argumenten te onderschrijven.⁵⁶ Overheidsuitgaven en woordenboeken bevatten echter nooit glossen, omdat de aard van de tekst dat niet vereiste.

6. EEN NIEUW HOOFDSTUK

Het middeleeuwse manuscript was een tekst zonder duidelijke structuur. Afzonderlijke hoofdstukken en paragrafen werden pas gemeengoed onder het Italiaanse humanisme, waarna andere regio's volgden. Titels werden snel algemeen gangbaar, maar de opkomst van de paragraaf verliep trager, waardoor veel drukkers in de zestiende eeuw nog ononderbroken teksten drukten en de paragraaf pas in de zeventiende eeuw vaak gebruikt werd. Naast titels en paragrafen duiden ook (sier)initialen en decoratieve elementen nieuwe tekstdelen aan, net zoals lettertypes (zie hoofdstuk 8).⁵⁷

⁵² BT.5486

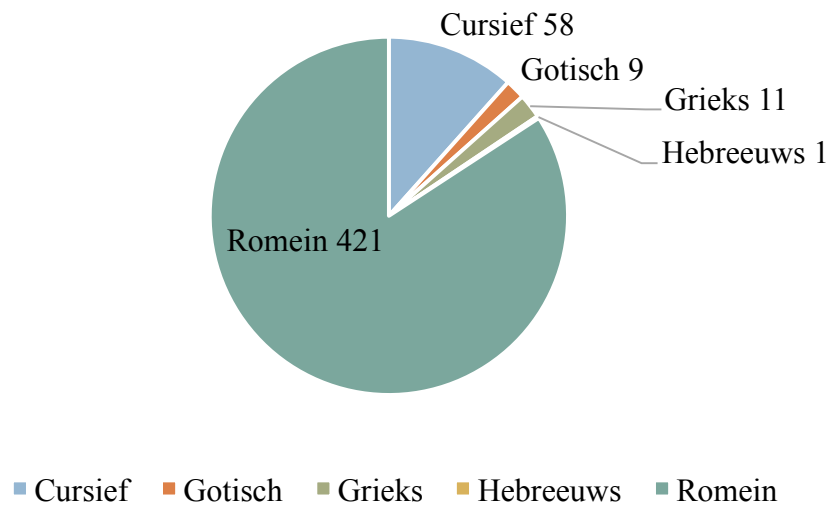
⁵³ NK.3989; BT.1958; BT.8317

⁵⁴ William W.E. SLIGHTS, *Managing readers*, 33-36, 39.

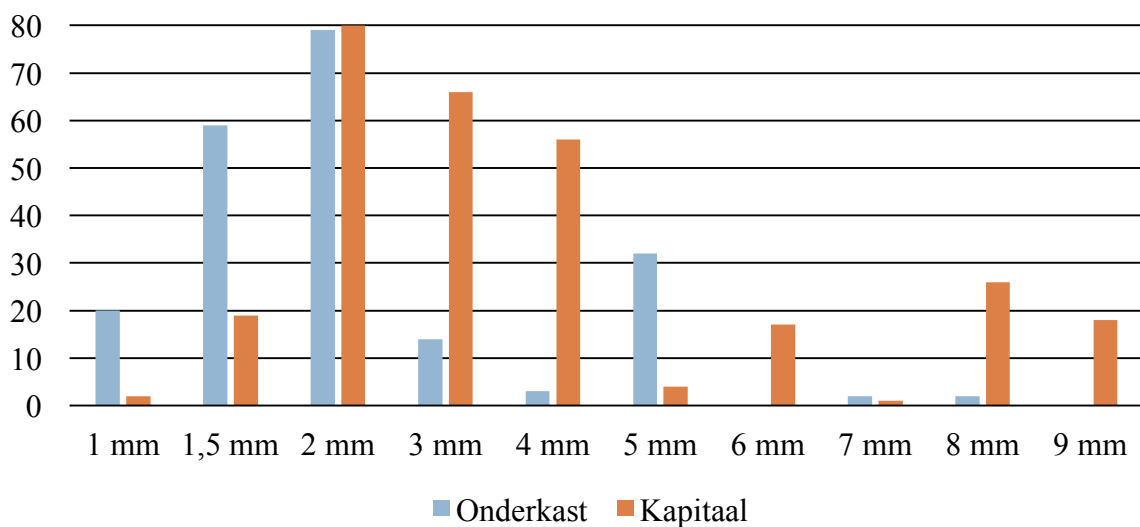
⁵⁵ Ibidem, 25-26; Ann MOSS, "Locating knowledge", 39.

⁵⁶ William W.E. SLIGHTS, *Managing readers*, 33-36, 39.

⁵⁷ Frans A. JANSSEN, *Technique and design*, 39-41; Frans A. JANSSEN, "The rise of the typographical paragraph", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation*

Grafiek 5. Aantal titels in een bepaald lettertype

Grafiek 6. Korpshoogte van de titels

Op twee boeken na bevatten alle boeken in de steekproef titels. Het gaat om twee uitgaven in pamfletvorm die geen titels behoeften.⁵⁸ Met uitzondering van drie boeken met gotische titels⁵⁹ komt in elk boek tenminste één titel in een romeins type voor. In totaal zijn 84,2% van de titels

of knowledge in the printed book of the Early Modern period, *Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 9-34, 9-10, 12-13.

⁵⁸ NK.0004; NK.3032

⁵⁹ BT.2340; BT.1858; BT.0569

in romein, 11,6% in cursief en verder enkele titels in een Grieks, Hebreeuws of gotisch lettertype (zie grafiek 5). Boeken met cursieve titels hebben, op een boek na⁶⁰, ook steeds cursieve tekst of tekstdelen. De boeken met Griekse, Hebreeuwse of gotische types in de titels bevatten respectievelijk Griekse, Hebreeuwse of volkstalige teksten. De titels werden in kapitaal (58%) of onderkast (42%) gezet. Kapitalen kwamen nooit voor in gotische of Hebreeuwse titels, achtmaal in cursieve titels (13,8% van alle cursieve titels, 2,8% van alle titels in kapitaal), zevenmaal in Griekse titels (63,6% – 2,4%) en 274 maal in romeinse titels (65,1% – 94,8%). Grapheus zette bij voorkeur kleinere titels (zie grafiek 6). In kapitalen ging het voornamelijk om 2, 3 en 4 millimeter (respectievelijk 80, 66 en 56 titels) en in onderkast om 1,5 en 2 millimeter (59 en 79 titels). Grotere titels in kapitaal telden voornamelijk 6, 8 of 9 millimeter (17, 28 en 18 titels), en in onderkast 5 millimeter (32 titels). Romeinse titels in onderkast telden maximaal 5 millimeter – grotere titels werden steeds in het gotisch gezet (7 en 8 millimeter).

Nieuwe hoofdstukken werden soms ook aangeduid met een decoratief element. Deze kwamen ook op titelpagina's voor, waar ze louter decoratief waren, maar in het boek hadden ze de functie om de titel in de verf te zetten. In de steekproef gebruikte Grapheus dit maar in 21 boeken, steeds in de vorm van een druivenblad, en voornamelijk in de eerste helft van zijn carrière. Hij gebruikt het een voorlaatste keer in 1541⁶¹, en dan pas in 1550⁶² weer, wat aangeeft dat het als structurerend middel uit het fonds van Grapheus verdween.

Een andere vorm van afbeelding om hoofdstukken aan te duiden, die in het fonds van Grapheus wel alomtegenwoordig was, was de initiaal. Initialen werden ook gebruikt om een nieuwe letter in het woordenboek aan te geven.⁶³ Er bestaan twee soorten initialen: eenvoudige initialen in de vorm van een kapitaal, en sierinitialen. Op twee boeken na⁶⁴ werd er steeds minstens één kapitaal of sierinitiaal gebruikt. In de 101 boeken met kapitalen hing het lettertype van de kapitaal bijna altijd af van het lettertype in het boek: romein voor teksten in romeinse en cursieve types, Grieks voor Griekse teksten en gotisch voor gotisch gezette teksten. Romeinse kapitalen werden echter ook in drie gotisch gezette boeken gebruikt, steeds in combinatie met gotische kapitalen.⁶⁵ Sierinitialen kwamen in 99 boeken voor. Gemiddeld werden er 5,4 verschillende sierinitialen gebruikt per uitgave. Dit aantal was sterk afhankelijk van het genre:

⁶⁰ NK.2767

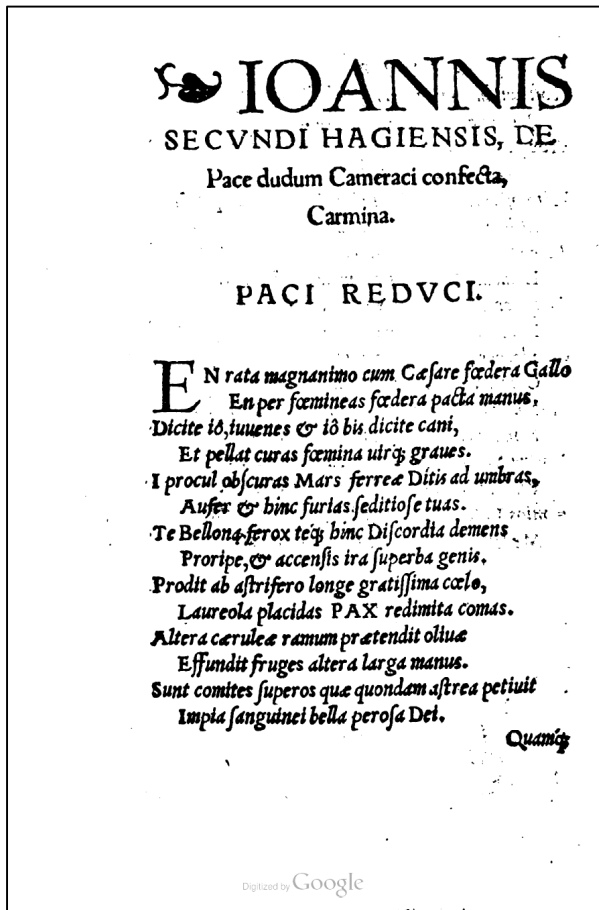
⁶¹ BT.1958

⁶² BT.0215

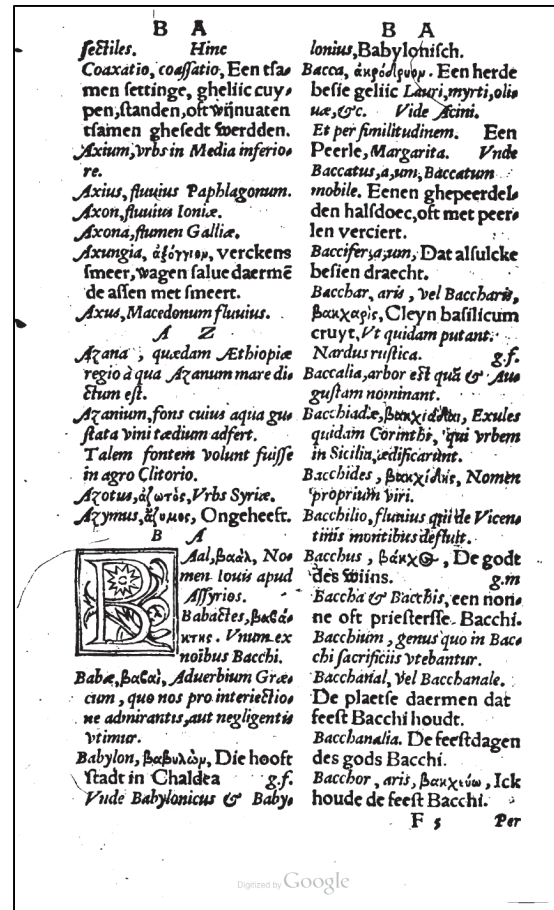
⁶³ Pierre DELSAERDT, "De kennismachines van Cornelis Kiliaan", 18.

⁶⁴ NK.1970; NK.3782

⁶⁵ BT.1958; NK.2685; NK.3989

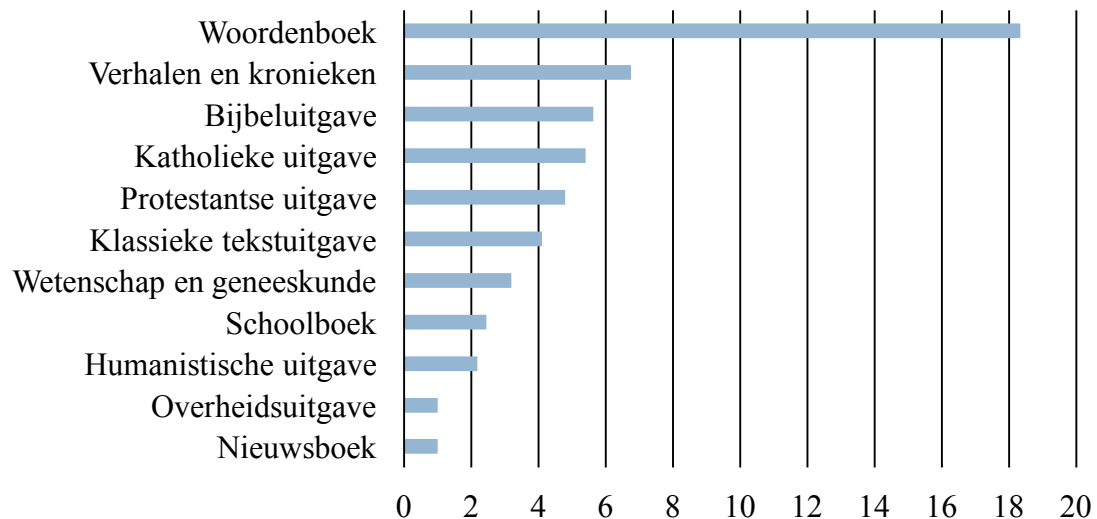

Afbeelding 12 (links). Een pagina met een wijnblad, eenvoudige initiaal en titels in kapitalen en onderkast met verschillende x-hoogtes (NK.0683)

Afbeelding 13 (rechts). Een nieuwe letter in een woordenboek wordt aangeduid met een sierinitiaal (BT.6736)

gemiddeld 18,33 voor een woordenboek, 6,75 voor verhalen of kronieken, tot amper één voor boeken met betrekking tot de actualiteit en overheidsuitgaven (zie grafiek 7). Het onderwerp van de sierinitiaal was niet afhankelijk van het onderwerp van de tekst, maar eerder van welke letter er nodig was. Grapheus bezat ook geen sets waarbij elke letter van het alfabet een sierinitiaal in dezelfde stijl had; zijn verzameling sierinitialen leek eerder willekeurig. Het ging om planten en bloemen (komen 154 maal voor), personen die eventueel een handeling uitvoerden (55), vazen (42), vormen zonder betekenis zoals lijnen of krullen (34), dieren (21), fabeldieren en mythologische wezens (19), religieuze taferelen (11) en gezichten (5). Naast het hoofdstuk werd vanaf de zestiende eeuw ook steeds vaker de paragraaf aangeduid om

Grafiek 7. Gemiddeld aantal verschillende sierinitialen per genre

structuur aan te brengen in de tekst en het voor de minder ervaren lezer eenvoudiger te maken.⁶⁶ Grapheus deed dit op verschillende manieren en was zelden consequent, maar had een duidelijke voorkeur voor het laten beginnen van een nieuwe paragraaf door middel van een nieuwe regel met en zonder insprong (zie grafiek 8). De doorlopende tekst, zoals gewoonlijk bij manuscripten, werd maar zevenmaal gebruikt: vijfmaal in de eerste negen jaar (1527-1535)⁶⁷, en daarna enkel nog in 1545 en 1563⁶⁸. In het begin van zijn carrière was het gebruik van een nieuwe regel zonder insprong de meest voorkomende vorm, maar de insprong volgde al vrij snel. Het gebruik van een paragraafteken of spatie in dezelfde regel kwam zelden voor, waarvan het merendeel in combinatie met andere vormen. In 21 boeken combineerde Grapheus namelijk verschillende manieren om een nieuwe paragraaf aan te duiden. Zo wisselde hij bijvoorbeeld in enkele uitgaven het paragraafteken af met de nieuwe regel met of zonder insprong. De combinatievormen verdwenen grotendeels na 1546⁶⁹, waarna deze enkel in 1565 en 1569⁷⁰ weer voorkwamen. Grapheus' ontwikkelingen volgen de algemene trend, waarbij de manuscriptmethode met het paragraafteken verdween en de insprong dominant werd. Frans A. Janssen ziet de dominantie van de insprong pas in de tweede helft van de zestiende eeuw duidelijk worden, wat betekent dat Grapheus voorliep op de algemene tendens.⁷¹

⁶⁶ Frans A. JANSSEN, "The rise of the typographical paragraph", 24.

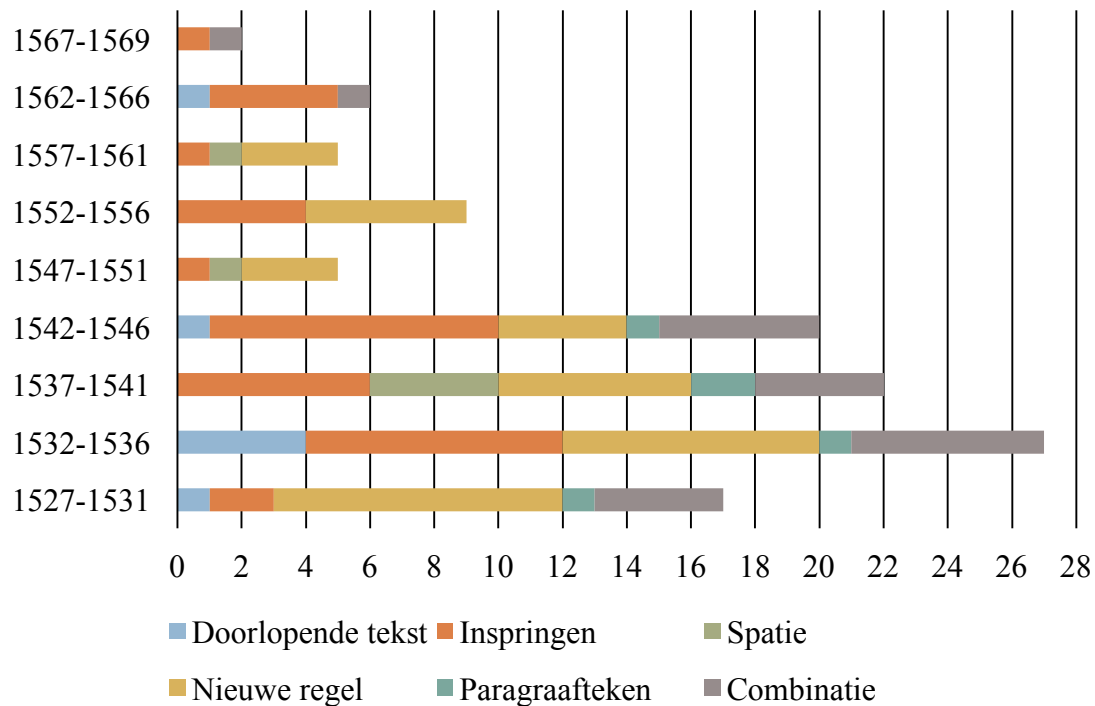
⁶⁷ NK.0667; NK.1552; NK.0950; NK.0350; NK.4180

⁶⁸ BT.8554; BT.1088

⁶⁹ BT.1916; BT.0249

⁷⁰ BT.7111; BT.9178

⁷¹ Frans A. JANSSEN, "The rise of the typographical paragraph", 13-14, 21.

Grafiek 8. Vormen om een paragraaf aan te duiden

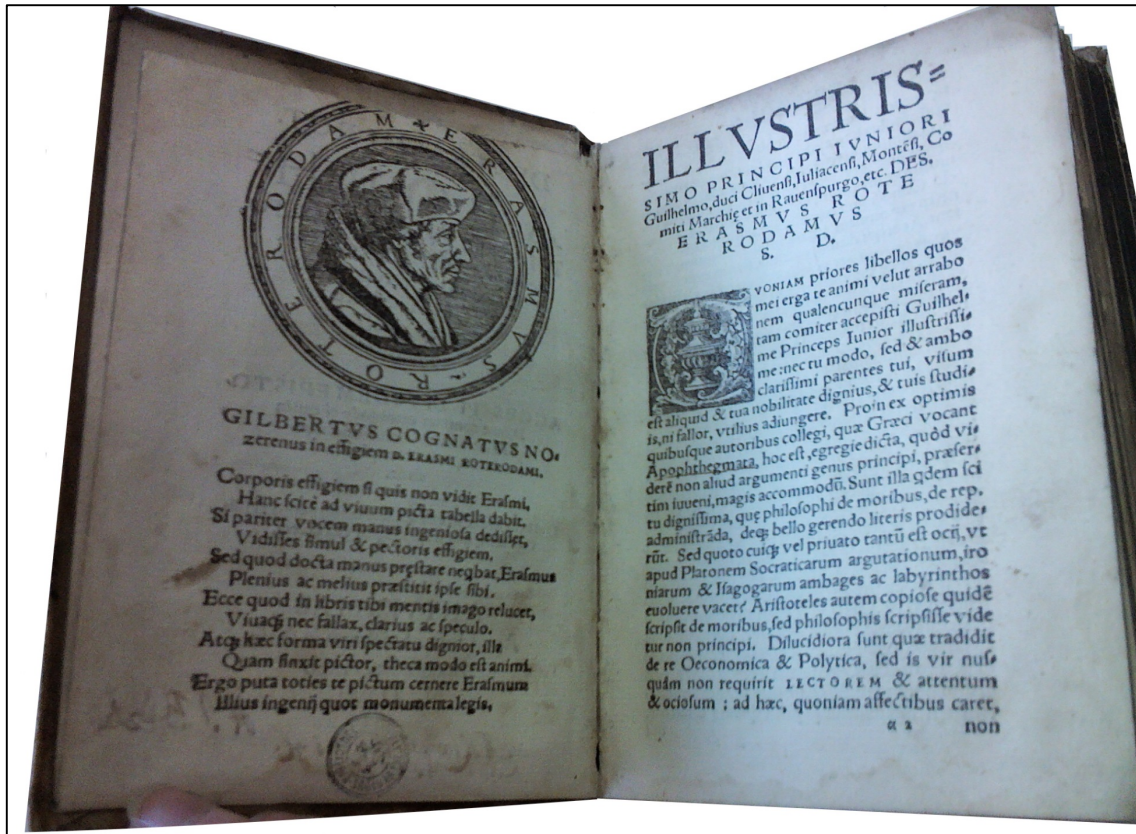
7. ILLUSTRATIES

Decoratieve elementen, (sier)initialen en geïllustreerde titelpagina's werden reeds besproken, maar minstens even belangrijk waren de illustraties *in* het boek. Op vlak van commercialisering maakten illustraties het boek visueel aantrekkelijker, en gaven het boek een belangrijker karakter. Daarnaast bevorderden illustraties het leescomfort: ze maakten abstracte gegevens bevattelijk en hielpen bij het begrijpen en onthouden. Ook ongeletterden konden teksten dankzij illustraties begrijpen, maar dit gold voornamelijk voor eenbladdrukken, die niet in het fonds van Grapheus voorkwamen.⁷²

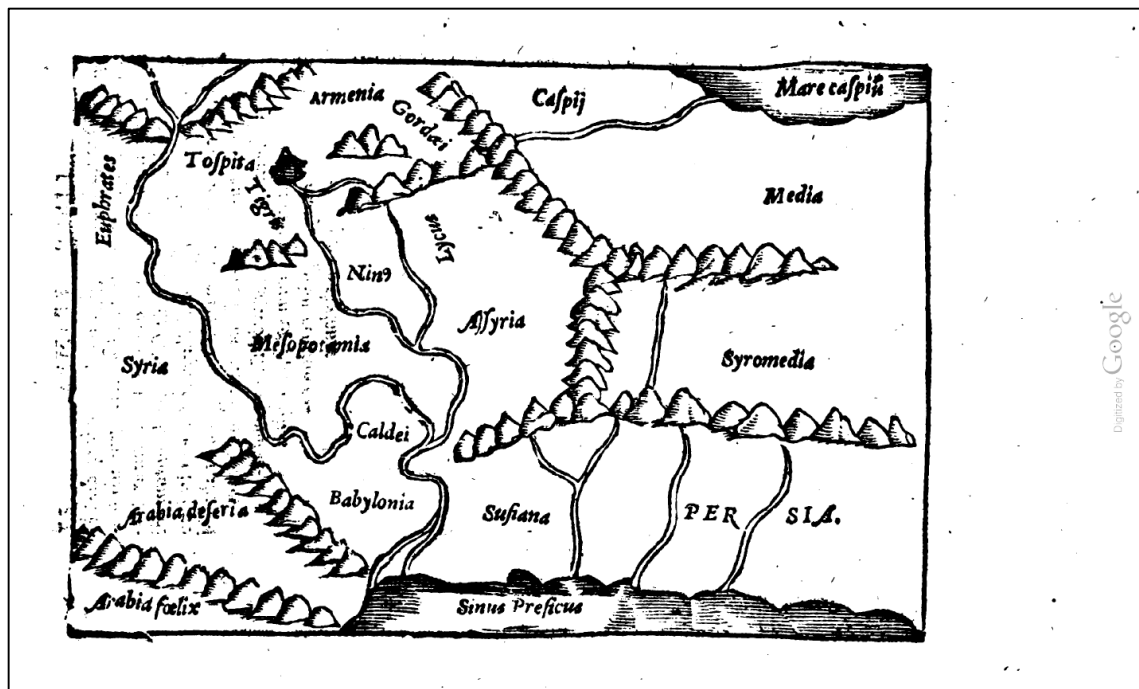
In de steekproef van Grapheus' fonds hebben elf boeken minstens één illustratie, of 9,7% van de uitgaven. Dit lijkt vrij weinig, maar tussen 1530 en 1570 werd maar 20% van alle boeken geïllustreerd.⁷³ Bij Grapheus was dit nog minder, aangezien hij zich toespitste op geleerde uitgaven en uitgaven in klassieke talen, die ook bij andere drukkers minder vaak geïllustreerd werden. Zo werden humanistische uitgaven niet vaak geïllustreerd omdat humanisten

⁷² August DEN HOLLANDER, "Dat Nieuwe Testament", 54, 56, 61; Andrew PETTEGREE, *Reformation and the culture of persuasion*, New York: Cambridge University Press, 2005, 106.

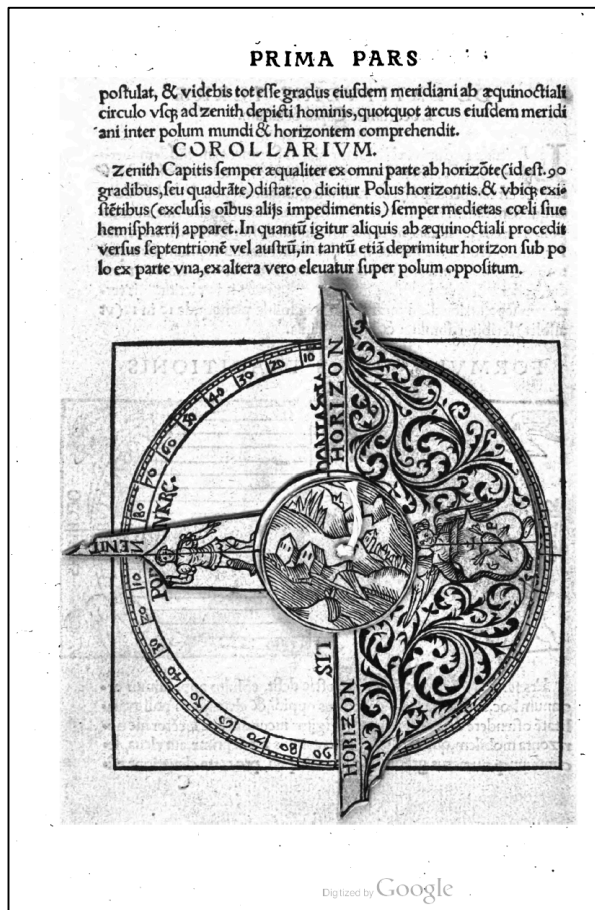
⁷³ Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 185.

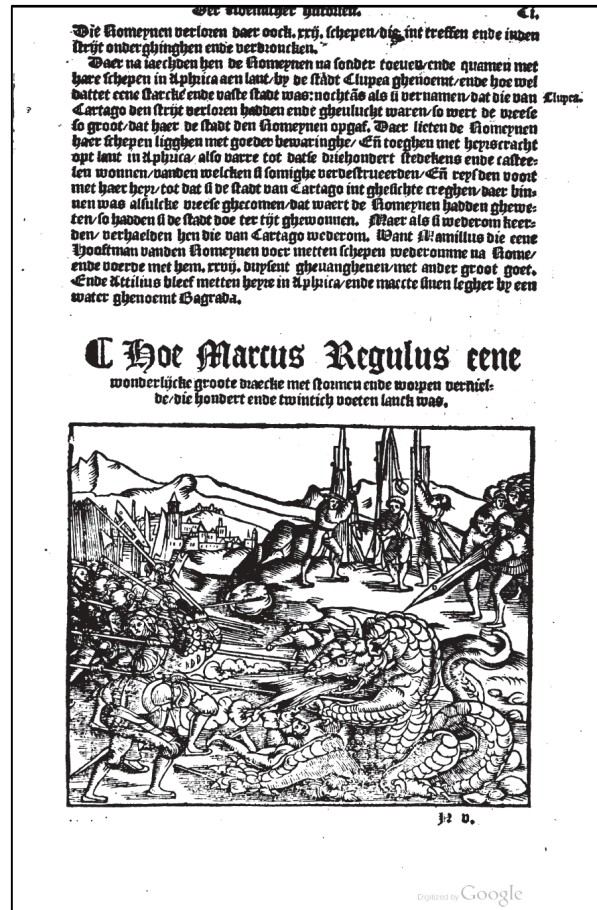
Afbeelding 14. Het portret van Erasmus op de verso van een titelpagina (NK.2853)

Afbeelding 15. Een kaart van Mesopotamië in Ex trogi Pompeii historia (BT.8598)

Afbeelding 15 (links). Een volvelle in *Cosmographicus liber*, met een stuk touw aan de bladzijde vastgemaakt (NK.0121)

Afbeelding 16 (rechts). Een illustratie in *De Roemsche historie* (BT.1958)

illustraties associeerden met de middeleeuwse traditie en argumenteerden dat de tekst zonder illustratie volstond.⁷⁴ Humanistische uitgaven in Grapheus' fonds werden inderdaad, op een schoolboek van Erasmus⁷⁵ na, nooit geïllustreerd. Deze uitgave valt echter nauwelijks geïllustreerd te noemen, daar de enige illustratie in het boek een portret van Erasmus was. Het portret gaf aan dat het om een uitgave van belang ging, aangezien het geschreven was door Erasmus.⁷⁶ Ook een tweede boek, een overheidsuitgave⁷⁷, telde maar één illustratie, namelijk het wapenschild van Antwerpen. In beide uitgaven had de enige illustratie dus als doel om de herkomst van de uitgave aan te geven.

Twee boeken telden meer dan één, maar nog steeds een beperkt aantal verschillende illustraties.

⁷⁴ John LEWIS, *Anatomy of printing*, 69; Frans A. JANSSEN, *Technique and design*, 95.

⁷⁵ NK.2853

⁷⁶ Jean-Paul PITTION, *Le livre à la Renaissance*, 325.

⁷⁷ BT.2362

Het gaat om twee kronieken.⁷⁸ De eerste was een Spaanstalige uitgave waarin twee dorpsgezichten meerdere keren gebruikt werden, de tweede een Latijnse met vijf landkaarten. Kosmografische uitgaven⁷⁹ werden steeds geïllustreerd met verschillende wetenschappelijke tekeningen. In één uitgave, *De astrolabo catholico* van Gemma Frisius, werden ook wapenschilden afgebeeld, en *Cosmographicus liber* van Petrus Apianus bevatte volvellen (beweegbare afbeeldingen) met de beweging van hemellichamen. De twee rijkelijkst geïllustreerde uitgaven waren echter volkstalig. *De Roemsche historie* was het naar het Nederlands vertaalde *Ab urbe condita* van Titus Livius.⁸⁰ In deze uitgave werden negentien verschillende illustraties gebruikt, de meesten meerdere keren. Montesino's *Epistolas y evangelios* was een Spaanse bijbeluitgave met 41 verschillende illustraties.⁸¹ August den Hollander stelde in deze kwestie vast dat volkstalige bijbeluitgaven in de zestiende eeuw vaker geïllustreerd werden dan Latijnse bijbeluitgaven.⁸²

Grapheus gaf zelden een geïllustreerde uitgave uit, aangezien illustraties in de genres die hij voornamelijk uitgaf ook bij andere drukkers niet gebruikelijk waren. Wanneer hij een boek wel illustreerde, zat hier een duidelijke opzet achter. De rijkelijkst geïllustreerde uitgaven waren niet per toeval volkstalige werken: de illustraties ondersteunden de minder ervaren lezer, die aan de hand van illustraties de tekst beter kon begrijpen en, zeker in het geval van de Bijbel, onthouden. De illustraties in uitgaven in klassieke talen waren meestal van eerder technische aard, namelijk kosmografische afbeeldingen en landkaarten. Dit lijkt erop te wijzen dat zulke boeken voor een meer geleerd publiek bedoeld waren, dat de afbeeldingen kon begrijpen.

8. LETTERTYPES

Tenslotte wordt het kleinste onderdeel van het boek besproken: de letter. Ook lettertypes speelden namelijk een rol bij de opkomst van het boek als krachtig medium. Lettertypes konden de leesbaarheid bevorderen, zeker voor minder ervaren lezers die geen humanistische types konden lezen. Maar lettertypes trokken ook lezers aan: uitgaven in romeinse of cursieve types werden aantrekkelijk bevonden door geleerde en humanistische lezers. Welk type gebruikt werd, was sterk afhankelijk van wat de drukker van zijn lezerspubliek verwachtte. Daarom was

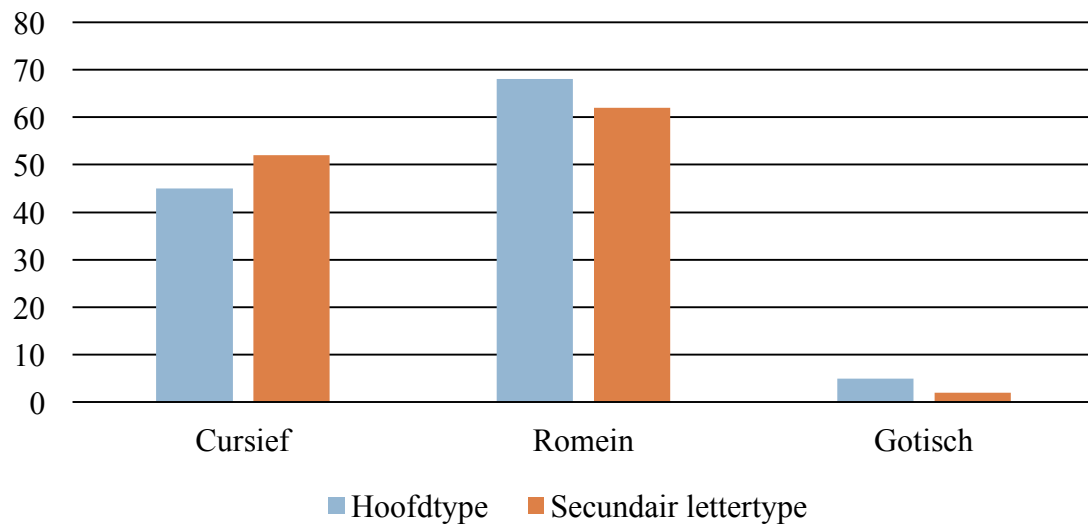
⁷⁸ BT.0215; BT.8598

⁷⁹ BT.1257; NK.0971; BT.1256; BT.2153; NK.0121

⁸⁰ BT.1958

⁸¹ BT.8317

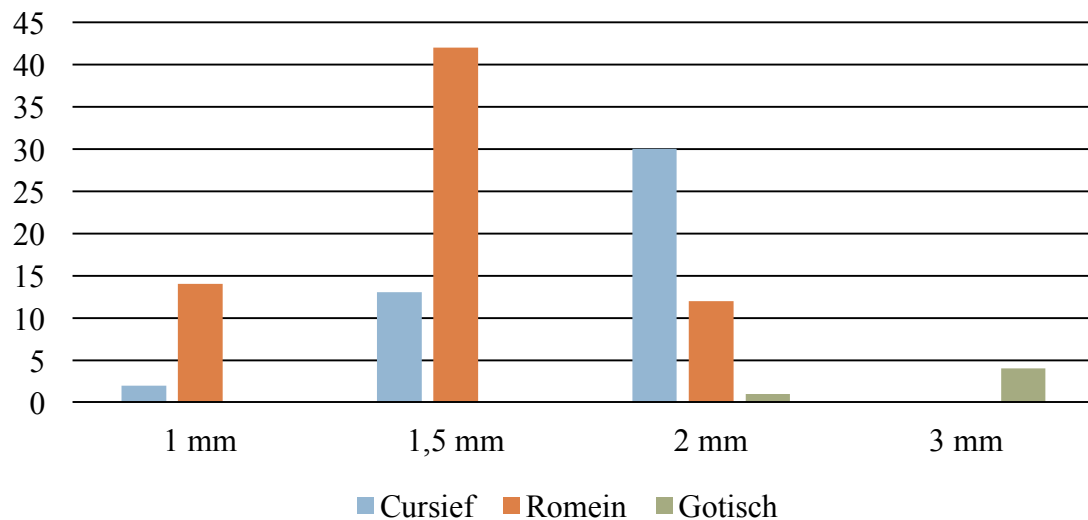
⁸² August DEN HOLLANDER, "Dat Nieuwe Testament", 42-43.

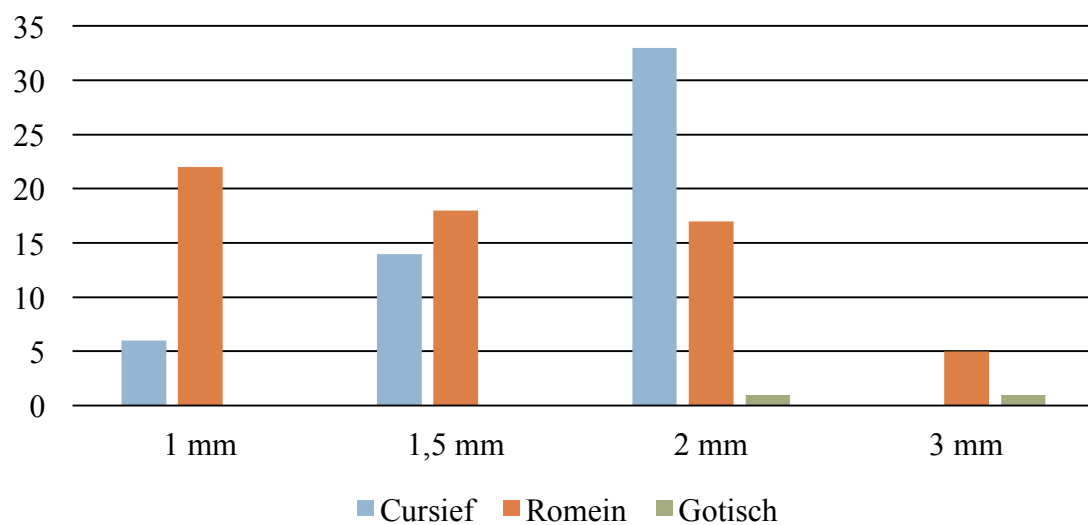
Grafiek 9. Aanwezigheid van cursief, romein en gotisch als hoofdtype of secundair type in een uitgave

het lettertype sterk afhankelijk van taal en genre. In dit hoofdstuk worden enkel cursieve, romeinse en gotische types in het fonds van Grapheus besproken. De drukker gebruikte ook Hebreeuws en Grieks schrift, maar deze zijn volledig afhankelijk van taal en daarom niet relevant in een onderzoek naar commercialisering en leescomfort. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het hoofdtype – het lettertype dat het meest voorkomt in een uitgave – en secundaire types – lettertypes die ook voorkomen in de uitgave, maar minder vaak dan het hoofdtype. Onder secundair type wordt ook hetzelfde lettertype als het hoofdtype, maar dan met een andere x-hoogte, verstaan. In enkele uitgaven zijn er twee hoofdtypes, bijvoorbeeld in uitgaven waar de linkerpagina in het Latijn gezet is en de rechterpagina in het Grieks.

In het geval van het hoofdtype verkoos Grapheus de romein (hoofdtype in 68 uitgaven) en daarna cursief (45) (zie grafiek 9). Gotische types komen maar in zeven uitgaven voor, waarvan vijfmaal als hoofdtype. Romeinse hoofdtypes werden meestal met een x-hoogte van 1,5 millimeter gedrukt, cursief 2 millimeter en gotisch 3 mm. 29 uitgaven hadden geen secundair lettertype. Cursief werd vaker verkozen als secundair type (52 tegenover 45 maal als hoofdtype), maar ook als secundair type werd romein verkozen (62). Romein als secundair type werd meestal met een x-hoogte van 1 millimeter gedrukt en cursief net zoals het hoofdtype op 2 millimeter (zie grafiek 10 en 11). Wanneer het hoofdtype cursief was, verkoos Grapheus romein als secundair type. Andersom gold ook dat bij een romeins hoofdtype voornamelijk voor een cursief secundair type gekozen werd. In beide gevallen werd echter ook vaak gekozen

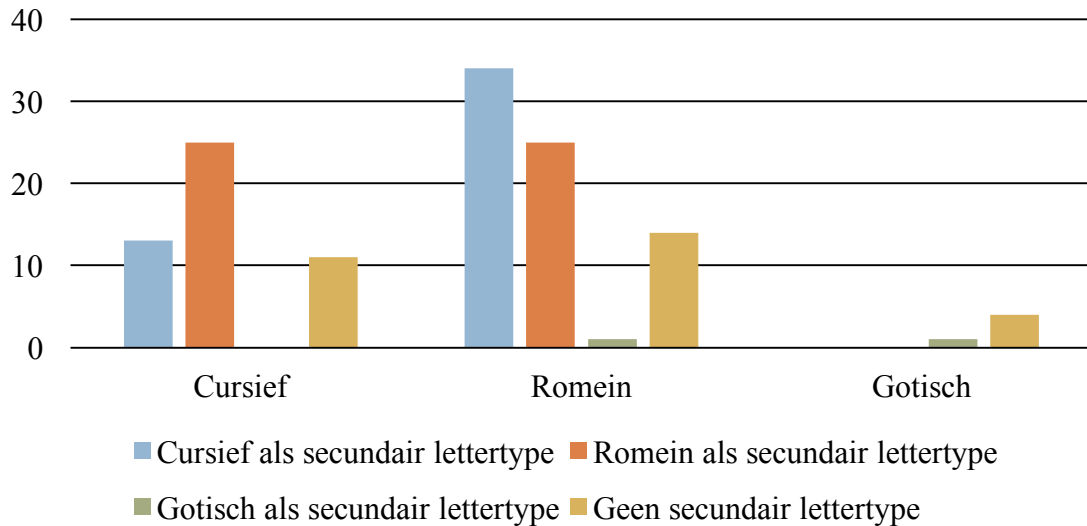

Grafiek 10. X-hoogte van het hoofdtype

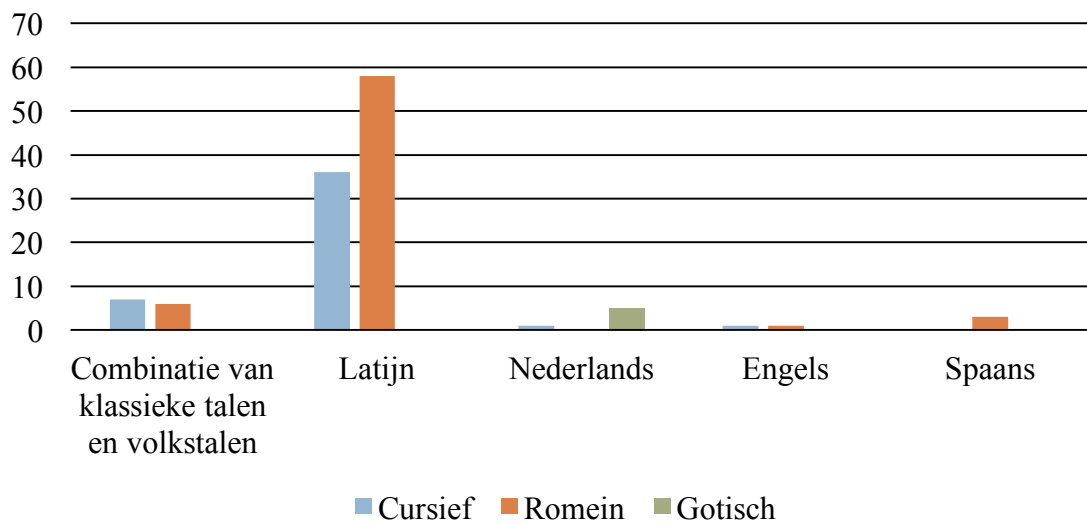

Grafiek 11. X-hoogte van het secundaire type

voor eenzelfde secundair lettertype als het hoofdtype, maar dan met een andere x-hoogte (zie grafiek 12). Wanneer het lettertype naast het genre gelegd wordt, vallen ook enkele zaken op. Religieuze uitgaven – zowel bijbeluitgaven (87,5%) als katholieke (78,6%) en protestantse uitgaven (80,0%) – werden voornamelijk in romeinse types gezet. Voor humanistische uitgaven (54,5%) en woordenboeken (60,0%) werd dan weer vaker voor cursief gekozen. Wanneer naar afzonderlijke talen gekeken wordt, wordt duidelijk dat enkel Nederlandstalige teksten in gotische types gezet werden, zowel als hoofdtype en secundair type (zie grafiek 13 en 14). Als

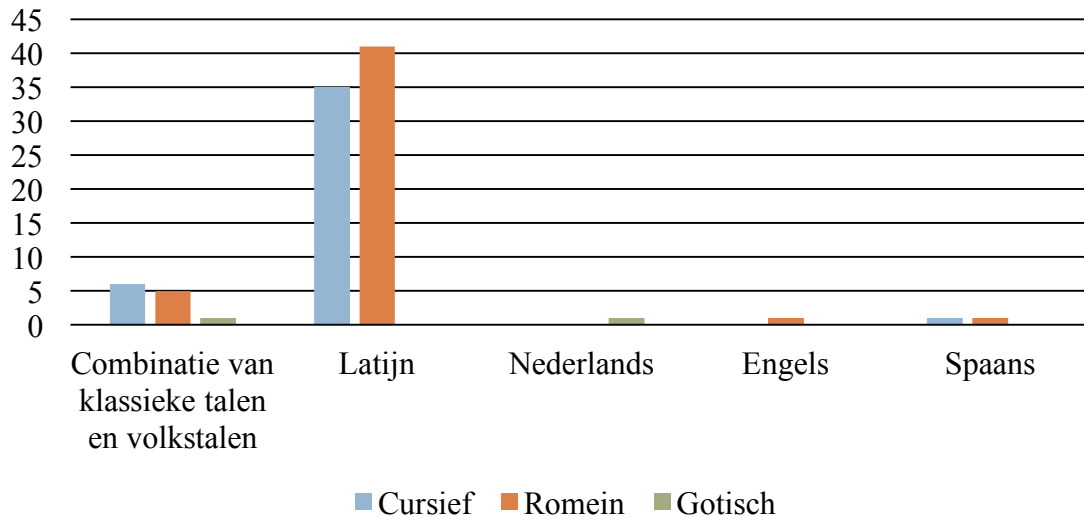
Grafiek 12. Combinatie van hoofdtypes en secundaire types in één uitgave

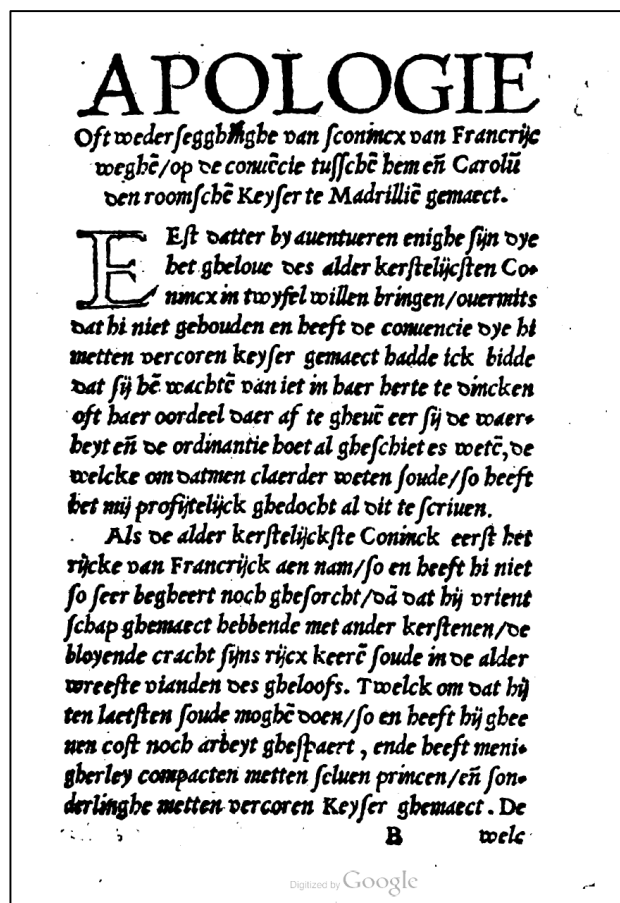
Grafiek 13. Hoofdtypes verdeeld per taal

hoofdtype werd ook eenmaal een cursief type gebruikt, namelijk in 1527.⁸³ In Engelse en Spaanse uitgaven werden enkel het cursieve en romeinse type gebruikt. Latijnse teksten werden vaker in romein gezet, en teksten in een combinatie van een klassieke taal met een volkstaal voornamelijk cursief.

⁸³ NK.1266

Grafiek 14. Secundaire types verdeeld per taal

Afbeelding 18. Een vroege volkstalige uitgave gezet in cursief (NK.1266)

Op vlak van het gebruik van cursief en romein in de volkstaal was Grapheus een voorloper. Als eerste in de Nederlanden drukte hij volkstalige uitgaven in cursieve lettertypes. Nochtans zou dit pas vanaf de zeventiende eeuw alomtegenwoordig worden.⁸⁴ Bovendien waren minder ervaren lezers vaak niet in staat om romein of cursief te lezen. Dat hij volkstalige uitgaven meestal niet in een gotische letter zette, lijkt erop te wijzen dat Grapheus voornamelijk een geleerd publiek wilde aanspreken.

9. BESLUIT

In tijden van Google wordt het eens te meer duidelijk: het internet is een krachtig medium. De informatie is meestal vrij beschikbaar en de auteurs kunnen hun lezers wereldwijd overtuigen van hun ideeën. Dit is echter niet de eerste keer dat een nieuw medium een informatierevolutie ontketende. Dankzij Gutenbergs uitvinding slaagden vroegmoderne auteurs erin hun ideeën op grotere schaal te verspreiden. Verschillende auteurs bogen zich al over het belang van de boekdrukkunst voor de verspreiding van het humanisme en de Reformatie.⁸⁵ Dat verschillende gecontesteerde auteurs en uitgaven op de Index van verboden boeken vermeld werden, duidt erop dat het boek inderdaad een niet te onderschatten rol speelde.

Boeken werden noodzakelijkerwijs, en in tegenstelling tot manuscripten, in grote oplagen geproduceerd. Om de oplage te kunnen verkopen, moest de drukker-uitgever de uitgave tot een aantrekkelijk geheel maken, zowel op visueel als gebruiksvriendelijk vlak. De eerste helft van de zestiende eeuw was daarom een periode van experiment, waarin de drukker er geleidelijk aan in slaagde om van het boek het krachtige medium te maken dat van groot belang was in de woelige zestiende eeuw. Deze evolutie is voornamelijk een gevolg van typografische vernieuwingen tijdens de post-incunabeltijd. Verschillende drukkers, waaronder de Antwerpse Joannes Grapheus, experimenteerden gelijktijdig met verschillende nieuwe vormelijke elementen. Grapheus probeerde in het begin van zijn carrière verschillende typografische nieuwigheden uit en paste ze zelden consequent toe. Welke bibliografische gegevens bijvoorbeeld op de titelpagina verschenen, verschilde in de eerste helft van zijn carrière nog van uitgave tot uitgave. Nochtans was dit belangrijk om potentiële kopers aan te trekken. Pas in de tweede helft werd de vorm van de titelpagina meer uniform, wat erop wijst dat Grapheus begreep welke bibliografische elementen belangrijk waren voor lezers. Ook met de

⁸⁴ Hendrik VERVLIET, *Sixteenth-century printing types*, 57-60, 62.

⁸⁵ Bijvoorbeeld Andrew PETTEGREE, *Reformation and the culture of persuasion*.

bladaanduiding werd geëxperimenteerd. Doorheen zijn carrière werden folio's of pagina's vaker genummerd, waarbij Grapheus een sterke voorkeur had voor foliëring in Arabische cijfers. Hij probeerde echter ook enkele malen foliëring in Romeinse cijfers en paginering in Arabische cijfers uit, maar deze sloegen niet aan. Tenslotte duidt ook de manier waarop een nieuwe paragraaf aangekondigd werd erop dat Grapheus in het begin van zijn carrière nog zocht naar een goede manier om dit te doen. Waar hij eerst nog enkele malen de paragrafen niet aanduidde, maar de tekst liet doorlopen zoals bij manuscripten, of verschillende manieren in één boek gebruikte, zou hij in de tweede helft van zijn carrière meer resoluut, maar nog steeds niet consequent, kiezen voor het gebruik van nieuwe regels, al dan niet met een insprong. In deze experimenten liep Grapheus gelijk met zijn collega's, die in dezelfde periode soortgelijke typografische vernieuwingen toepasten. Net zoals zijn tijdgenoten gaf hij bijvoorbeeld ook de voorkeur aan octavo's tegenover andere formaten, daar dit eerder kleine formaat goed in de markt lag, goedkoper was, een breder publiek aantrok en gemakkelijk hanteerbaar was. Gelijktijdig met andere drukkers stapte Grapheus ook over op het gebruik van foliëring om opzoekingen te vergemakkelijken. Hij probeerde ook enkele malen paginering te introduceren, maar dit werd pas in het begin van de zeventiende eeuw gemeengoed. Op andere typografische vlakken was Grapheus dan weer zijn tijd vooruit, bijvoorbeeld in het gebruik van het romeinse en cursieve lettertype in volkstalige uitgaven. Terwijl Grapheus voor Engelse, Spaanse en vaak ook Nederlandse uitgaven het gotische lettertype achter zich liet, bleven andere drukkers tot de zeventiende eeuw resoluut voor gotisch kiezen. Ook op vlak van paragraafaanduidingen was Grapheus een voortrekker: paragrafen werden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw voornamelijk gestart met een insprong, maar Grapheus paste dit al geregeld toe in de eerste helft van de zestiende eeuw.

Uit de fondsanalyse blijkt tenslotte dat Grapheus oog had voor zijn lezerspubliek: hij probeerde hen door middel van de vormgeving van zijn uitgaven te overtuigen het te kopen en hun leescomfort te bevorderen. Hij speelde in op de populariteit van octavo's en trok de aandacht met titelpagina's met een uitgebreide bibliografische omschrijving. Titelpagina's van belangrijke uitgaven – meestal ook uitgegeven in folio's en quarto's – hadden geregeld ook een afbeelding op de titelpagina, waardoor deze uiterst aantrekkelijk waren voor potentiële kopers. Om de leesbaarheid te bevorderen, gebruikte Grapheus kolommen, hoofdstukken en paragrafen. In amper twee uitgaven kwamen geen titels voor, maar deze werden in pamfletvorm gedrukt en behoeften dus geen onderverdelingen. Daarnaast begreep Grapheus ook dat zijn lezerspubliek graag passages wilde opzoeken. Daarom voegde hij indexen, inhoudstafels, koptitels, glossen, paginering of foliëring of, indien functioneel, een alfabetische ordening toe

aan de uitgaven. Grapheus liet ook ruimte voor notities. Meestal was dit enkel zichtbaar met vrij brede marges, maar eenmaal ook met een interlinie van drie millimeter en lege pagina's. Tot slot vormden ook de illustraties een belangrijk element voor het stimuleren van het leescomfort. Ze droegen bij tot het beter begrijpen van de inhoud. Grapheus gebruikte echter zelden illustraties, aangezien hij voornamelijk voor een geleerd humanistisch publiek drukte dat de voorkeur gaf aan ongeïllustreerde uitgaven.

Grapheus slaagde erin om om van zijn uitgaven aantrekkelijke commerciële producten te maken, die lezers doorheen de tekst begeleidden opdat ze de ideeën van de auteur eenvoudig konden volgen en begrijpen en passages terugvinden om ernaar te verwijzen. Hij bleef zich echter concentreren op een geleerd publiek dat het cursieve en romeinse lettertype begreep en Latijnse, Griekse of Hebreeuwse teksten kon lezen. Daarnaast moet opgemerkt worden dat het onderzoek naar de postincunabelen nog in haar kinderschoenen staat. Deze fondsanalyse toont aan dat Grapheus inderdaad oog had voor de commercialisering van het boek en het comfort van de lezer, maar hoe hij zich verhield tot andere zestiende-eeuwse drukkers kan nog niet voldoende onderzocht worden. Een comparatieve benadering zou echter veel aan het licht brengen over de drukkerswereld in Antwerpen en daarbuiten.

LITERATUUR

- Universal Short Title Catalogue*, University of St Andrews, < <http://www.ustc.ac.uk/> >, geraadpleegd op 30 december 2016.
- BIEMANS Jos, "Sjabloonboeken tussen handschrift en druk", in: *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam: Buitenkant, 2004, 419-442.
- BLAIR Ann, "Reading strategies for coping with information overload ca. 1550-1700", *Journal of the History of Ideas*, 64/1, 2003, 11-28.
- CAVALLO Guglielmo en Roger CHARTIER, "Introduction", in: Guglielmo CAVALLO en Roger CHARTIER (red.), *A history of reading in the West*, Studies in print culture & the history of the book, nr. 1, Amherst: University of Massachusetts Press, 1999, 1-36.
- COCKX-INDESTEGE Elly, "De buitenkant en de binnenkant. Een Leven van Jezus gedrukt door Gheraert Leeu in 1487", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint tAntwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 33-45.
- COCKX-INDESTEGE Elly, Geneviève GLORIEUX en Bart OP DE BEECK, *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 2 dln., Nieuwkoop: De Graaf, 1994.
- COCKX-INDESTEGE Elly en Willem HEIJTING, "De doorbraak van de drukunst in roerige tijden", *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 17, 2010, 93-140.
- DELSAERDT Pierre, "De kennismachines van Cornelis Kiliaan. Een typografische analyse van drie Nederlandse woordenboeken uit de 16de eeuw", *De Gulden Passer*, 87, 2009, 9-30.
- , "Een sterk medium in onzekere tijden. Nederlandse postincunabelen en hun betekenis", *De Boekenwereld*, 33/1, 2017, 8-11.
- DEN HOLLANDER August, "Dat Nieuwe Testament, dwelck alle boecken te bouen gaet. Adriaen van Berghen, 1533", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint tAntwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 47-62.
- EISENSTEIN Elizabeth, *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early-modern Europe*, 2 dln., Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- ENENKEL Karl A.E. en Wolfgang NEUBER, "Einleitung", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern Period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 1-5.
- JANSSEN Frans A., *Technique and design in the history of printing: 26 essays*, 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2004.
- , "The rise of the typographical paragraph", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 9-34.

- LABARRE Albert, "Les incunables: la présentation du livre", in: Henri-Jean MARTIN en Roger CHARTIER (red.), *Le livre conquérant, du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècles*, Histoire de l'édition française, nr. 1, Parijs: Promodis, 1982, 195-216.
- LAUFER Roger, "L'espace visuel du livre ancien", in: Henri-Jean MARTIN en Roger CHARTIER (red.), *Le livre conquérant, du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècles*, Histoire de l'édition française, nr. 1, Parijs: Promodis, 1982.
- LEWIS John, *Anatomy of printing: the influences of art and history on its design*, Londen: Faber & Faber, 1970.
- MARTIN Henri-Jean, Jean-Marc CHATELAIN en Isabelle DIU, *La naissance du livre moderne (14e-17e siècles): mise en page et mise en texte du livre français*, s.l.: Editions du cercle de la librairie, 2000.
- MCKITTERICK David, "Geschiedenissen van het boek en geschiedenissen van Antwerpen", in: Jan PAUWELS (red.), *Gheprint tAntwerpen*, Kapellen: Pelckmans, 2004, 11-31.
- MOSS Ann, "Locating knowledge", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2005, 35-50.
- NIJHOFF Wouter en Maria-Elisabeth KRONENBERG, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln., Den Haag: Nijhoff, 1919-1971.
- NIJHOFF Wouter en Hendrik VERVLJET, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen: een bloemlezing gebaseerd op Wouter Nijhoff's L'art typographique*, Den Haag: Nijhoff, 1979.
- PETTEGREE Andrew, *Reformation and the culture of persuasion*, New York: Cambridge University Press, 2005.
- , *The book in the Renaissance*, New Haven-Londen: Yale University Press, 2010.
- PITTION Jean-Paul, [= Frédérique BARBIER], *Le livre à la Renaissance. Introduction à la bibliographie historique et matérielle*, *Nugae humanisticae sub signo Erasmi*, dl. 15, Turnhout: Brepols, 2013.
- RICHARDSON Brian, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- ROUZET Anne en Micheline COLIN-BOON, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des 15e et 16e siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 3 dln., Nieuwkoop: De Graaf, 1975.
- SLIGHTS William W.E., [= Ann ARBOR], *Managing readers: printed marginalia in English Renaissance books*, *Editorial theory and literary criticism*, dl. 1, Michigan: University of Michigan Press, 2001.
- SMITH Margaret M., *The title-page. Its early development 1460-1510*, Londen: The British Library, 2000.
- SMITH Paul J., "Cognition in emblematic fable books", in: Karl A.E. ENENKEL en Wolfgang NEUBER (red.), *Cognition and the book. Typologies of formal organisation of knowledge in the printed book of the Early Modern Period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, nr. 4, Leiden: Brill, 2004, 161-186.

- SOLY Hugo, "Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw", in: Jan VAN DER STOCK (red.), *Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw)*, Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993, 37-47.
- THOMAS Werner, Eddy STOLS en Francine DE NAVE, "Inleiding", in: Eddy STOLS en Werner THOMAS (red.), *Een wereld op papier. Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de-18de eeuw)*, Leuven: Acco, 2009, 7-22.
- VANDEWEGHE Frank en Bart OP DE BEECK, *Drukkersmerken uit de 15de en de 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België*, Nieuwkoop: De Graaf, 1993.
- VERVLIET Hendrik, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam: Menno Hertzberger & co, 1968.

BRONNEN

De boeken worden in voetnoot weergegeven met een afkorting. De afkorting bestaat uit het bibliografische hulpmiddel dat het boek vermeldt en het indexnummer. Volgende bibliografische hulpmiddelen zijn gebruikt:

- BT COCKX-INDESTEGE Elly, Geneviève GLORIEUX en Bart OP DE BEECK, *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 2 dln., Nieuwkoop: De Graaf, 1994.
- NK NIJHOFF Wouter en Maria-Elisabeth KRONENBERG, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln., Den Haag: Nijhoff, 1919.
- USTC *Universal Short Title Catalogue*, University of St Andrews, < <http://www.ustc.ac.uk> >, geraadpleegd op 30 december 2016.

- NK.2448 *Biblia. Breves in eadem annotationes, ex doctissimis interpretationibus, & Hebraeorum commentariis*, 1537.
- NK.2449 *Biblia. Breves in eadem annotationes, ex doctissimis interpretationibus, & Hebraeorum commentariis*, 1538.
- BT.2362 *Copie vanden mandemente ende den statuyten ende ordinancien der stadt van Antwerpen opt stuck vanden vrijen ende oock den ghemeynen cordewagencruyders*, 1545.
- NK.0004 *Een corte adhortatie ofte vermaninge aen allen christgeloovigen menschen om hulpe ende bijstant den alderwreetste wuedichsten onghenadichsten Turcschen tyran te wederstane*, 1529.

- NK.1164 *Index utriusque Testamenti: ad quascunque seu res, seu sententias continuo inveniendas quam commodissimus: studiosorum gratia hac enchiridii forma nunc primum excusus, 1534.*
- NK.0350 *Libri Salomonis. Proverbia. Ecclesiastes. Cantica canticorum. Liber sapientiae. Ecclesiasticus, 1534.*
- BT.2340 *Ordinancie ende statuyt onlancx gheordineert soe opt stuck vander practijcken, retour oft wedergeven van wissele, by chambges escommesses, op de betalinghen, opt abuys vander officien, 16.11.1541, 1541.*
- NK.1266 *Pro invictissimo caesare Carolo augusto, Hispaniarum rege catholico ad epistolam Franci regis ad principes imperii transmissam, necnon ad apologiam Madriciae, conventionis dissuasoriam, responsio. Cum aliis nonnullis lectionibus dignissimis, 1527.*
- BT.7900 *Proverbia Salomonis. Ecclesiastes, Cantica canticorum, Liber sapientiae, Ecclesiasticus, 1546.*
- BT.0482 *Psalterium Davidicum Graecolatinum, 1543.*
- NK.1970 *Summa totius sacrae scripturae Bibliorum Veteris & Novi, 1533.*
- NK.4180 *ALCIATI Andrea, Oratio sane quam docta & elegans, in initio praelectionis habita, & jam recens excusa, 1535.*
- NK.3938 *ANTECESSOR Theophilus, Institutionum juris civilis libri quatuor, 1536.*
- NK.2003 *---, Institutiones juris civilis libri quatuor, 1539.*
- NK.0121 *APIANUS Petrus, Cosmographicus liber studiose correctus, ac erroribus vindicatus, 1529.*
- BT.9178 *AQUINAS Thomas, Quaestiones disputatae: de potentia Dei, de malo, de spiritualibus creaturis, de anima et pluribus aliis quaestionibus, 1569.*
- NK.0769 *BARTEL Hilarius, Epitaphia, epigrammata et elegiae aliquot illustratum virorum in funere Mercurini cardinalis, Marchionis Gattinariae, caesaris Caroli quinti augusti supremi cancellarii, 1532.*
- BT.0307 *BEROSUS, Antiquitatum Italiae ac totius orbis libri quinque, adjecto nunc primum indice reliquis ejus argumenti authoribus Archilochus, Xenophon, Manetho, Quintus Fabius Pictor, Myrsilus, Marcus Portius Cato, Antonius Pius, Caius Sempronius, 1552.*
- BT.0306 *---, Antiquitatum libri quinque, nunc primum in antiquitatum studiosorum commoditatem, sub forma enchiridii excusi & castigati. Reliquorum antiquitatum authorum catalogum, sequens indicabit pagella, 1545.*
- BT.0360 *BOEMUS Joannes, Omnium gentium mores, leges et ritus ex multis clarissimis verum scriptoribus. Accessit libellus de regionibus septentrionalibus, earumque gentium ritibus, 1542.*
- NK.2543 *BOETHIUS Anicius Manlius Severinus, De consolatione philosophiae liber. Epistola ad lectorem, cum authoris vita. Quae de Boetanis carminibus tradidit. Centimentrum, 1533.*
- BT.4205 *CARION Johann, Chronica. Accessit catalogus omnium regum, imperatorum, et pontificum Romanorum, 1537.*

- NK.0522 ---, *Chronica*, 1540.
- BT.0569 ---, *Een chronijcke van al tghene datter gheschiet is vant beghinsel des weerelts totte jare MCCCC. ende xliij. met groote neersticheyt tot profijt van allen menschen beschreven*, 1543.
- NK.2623 CERATINUS Jacobus, *De sono literarum praesertim Graecarum, libellus*, 1527.
- NK.2626 CHIMONIUS Christistella, *Divulgatio professionis praxeos medicinae in his morbis curandis quorum medica manu possibilis est profligatio, inter quos & podagra & coxendicis dolor & arthritis seu articularis morbus his asseruntur*, 1537.
- BT.1602 CHRYSOSTOMUS Johannes, *Commentarii, qui extant in sacrosanctum Jesu Christi evangelium secundum Marcum, & Lucam*, 1542.
- BT.1606 ---, *Commentariorum in evangelium Matthaei opus imperfectum. Accessere homiliae XXVI in diversa Matthaei loca*, 1557.
- USTC.404200 ---, *Conciones, in celebrioribus aliquot anni festivitibus habitae. Homiliae IX de laudibus divi Pauli, & in nonnulla ejusdem loca obscuriora*, 1553.
- BT.6072 ---, *Enarrationes in divi Pauli epistolas, ad Timotheum II. Titum, Philemonem, & Hebraeos*, 1544.
- NK.2637 ---, *Sermones aliquot selectissimi nempe. De eleemosyna et collatione in sanctos. De jejunio. De continentia. Contra luxum et crapulam. De poenitentia et confessione*, 1537.
- NK.2663 CICERO Marcus Tullius, *Oratio pro Milone*, 1536.
- BT.1088 CLENARDUS Nicolaus, *Evangelia et epistolae dominicorum festorumque dierum*, 1563.
- BT.0652 ---, *Institutiones absolutissimae, in linguam Graecam*, 1566.
- BT.8068 ---, *Meditationes Graecanicae in artem grammaticam*, 1562.
- NK.0588 COCHLÆUS Johannes, *Articuli anabaptistarum monasteriensium*, 1535.
- NK.2685 COLETUS Johannes, *Aeditio una cum grammatices rudimentis. Epigramma*, 1534.
- BT.5486 CORDERIUS Maturinus, *Commentarius puerorum de quotidiano sermone qui prius liber de corrupti sermonis emendatione dicebatur*, 1546.
- NK.0683 DANTISCUS Johannes, *De nostrorum temporum calamitatibus sylva Bononiae aedita IX decembris M.D.XXIX. De pace dudum Cameraci confecta carmina. Encomium urbis & academiae Lovaniensis*, 1530.
- BT.0215 DE AVILA Y ZUÑIGA Luis, *Comentario de la guerra de Alemaña*, 1550.
- NK.2767 DESPAUTERIUS Johannes, *Orthographia, multo in lucem edita*, 1529.
- NK.2848 ERASMUS Desiderius, *Adagiorum epitome*, 1535.
- NK.0867 ---, *Adversus febricitantis cujusdam libellum responsio*, 1529.
- NK.2853 ---, *Apophthegmatum libri octo. Accessit epistola, quae continet quomodo ei qui in principum aula vivere decreverit, vita componenda sit*, 1540.

- BT.8255 ---, *Colloquiorum familiarium opus, postrema autoris manu locupletatum & recognitum*, 1542.
- NK.0852 ---, *De praeparatione ad mortem, liber unus*, 1538.
- NK.2948 ---, *Dilucida et pia explanatio symboli quod apostolorum dicitur et decalogi praeceptorum*, 1533.
- NK.0821 ---, *Epistolarum floridarum liber unus*, 1537.
- NK.0822 ---, *Epistolarum floridarum liber unus*, 1540.
- BT.5728 ---, *Epitome colloquiorum Erasmicorum, in puerorum usum aedita*, 1544.
- BT.5794 FERUS Joannes, *Postillae sive conciones in epistolas et evangelia de sanctis, quorum ab adventu usque ad festum paschae in ecclesia catholica celebratur memoria*, 1562.
- NK.1974 FISCHART Johann, *Schola Apitiana. Accessere dialogi aliquot & alia quaedam lectu jucundissima*, 1535.
- NK.3032 FISH Simon, *A supplicacyon for the beggers*, 1529.
- BT.6083 FISHER John, *Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum. Psalmi seu praecationes. Missa*, 1544.
- BT.1253 FRISIUS Gemma, *De astrolabo catholico liber: quo latissime patentis instrumenti multiplex usus explicatur, & quicquid uspiam rerum mathematicarum tradi possit continetur*, 1556.
- NK.0971 ---, *De principiis astronomiae & cosmographiae, deque usu globi ab eodem editi. De orbis divisione, & insulis, rebusque nuper inventis*, 1530.
- BT.1256 ---, *De principiis astronomiae & cosmographiae. Deque usu globi ab eodem editi. De orbis divisione, & insulis, rebusque nuper inventis. Opus nunc demum ab ipso auctore multis in locis auctum, ac sublatis omnibus erratis integritati restitutum*, 1553.
- BT.1257 ---, *De principiis astronomiae et cosmographiae, deque usu globi cosmographici ab eodem aediti. De orbis divisione et insulis, rebusque nuper inventis. De annuli astronomici usu. De usu globi astriferi opusculum*, 1553.
- NK.0950 GALENUS Claudius, *De paratu facilibus libellus*, 1533.
- BT.1109 GAST Johann, *Familiarium colloquiorum formulae Graece & Latine. Dialogus qui pinax inscribitur cum Latina interpretatione*, 1547.
- NK.1021 GRAPHEUS Cornelius, *Ad optimam heroidem Mariam, Hungariae reginam, sacrorum bucolicorum aeglogae tres*, 1536.
- NK.1025 ---, *De nomine florentissimae civitatis Antverpiensis*, 1527.
- NK.1022 ---, *Memorabilis conflagratio templi divae Mariae Antverpiensis, heroico versu velut ob oculos posita*, 1534.
- BT.1325 ---, *Querela proditi Christi, per novos quosdam suos hujus temporis Ischariotas Turcochristianos. In turpissimum scelestissimi cujusdam praedonis, Martini a Roshem Gelrogalli, latrocinium, psalmi CXXIII, paraphrasis*, 1543.
- NK.3136 GUEVARA Antonio, *Libro aureo de Marco Aurelio*, 1534.
- NK.1038 HALBERSTADENSIS Haimo, *Pia brevis ac dilucida in omnes psalmos explanatio, ex omnium veterum hortis ac pratis florentissimus*

- decerpsit, quo simplicibus & occupatis esset parata saluberrimi mellis copia, 1533.*
- NK.1181 HISPALENSIS Isidorus, *De officiis ecclesiasticis libri duo: ante annos DCCCC ab eo aediti, & nunc ex vetusto codice in lucem restituti, 1534.*
- NK.1110 HOMERUS, *Iliados, tum odysseae libri XLVIII. In singulos libros argumenta. Batrachomyomachia. Deorum hymni XXXII. Homeri vita, 1528.*
- BT.8554 INNOCENTIUS III, *Liber de contemptu mundi, sive de miseria conditionis humanae, 1545.*
- NK.1228 JORDAN Raymundus, *Contemplationes idiotae, ad veram pietatem exhortantes. De amore divino. De virgine Maria. De vera patientia. De continuo conflictu carnis et animae. De innocentia perdita. De morte, 1535.*
- NK.1238 JOVIUS Paulus, *De Romanis piscibus: libellus, doctus, copiosus & elegans, jam recens aeditus, 1528.*
- BT.8598 JUSTINUS Marcus Junianus, *Ex Trogi Pompeii historia, libri XLVIII: huic accessit commentariolus, qui praeterquam quod historiae brevitatem passim illustrat, multa in super scitu non indigna addit. De vita & moribus Romanorum imperatorum epitome, 1552.*
- NK.1251 JUVENCUS Gaius Vettius Aquilunus, *Historia evangelica, versu heroico descripta claruit sub Constantino Magno, anno Domini ccc.xxx, 1534.*
- BT.1916 LINACRE Thomas, *Rudimenta grammatices. Accessit libellus de ratione studii puerilis, 1546.*
- BT.1958 LIVIUS Titus, *De roemsche historie oft gesten, nu erstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt, 1541.*
- BT.4323 MAJOR Georg, *Sententiae veterum poetarum per locos communes digestae. De poetica virtute, 1545.*
- BT.0249 MANTUANUS Baptista, *Adolescentia seu bucolica, brevibus commentariis illustrata. In singulas ecologas argumenta, cum annotatiunculis in loca aliquot obscuriora accessit & index, 1546.*
- NK.2095 MAXIMUS Valerius, *Dictorum factorumque memorabilium exempla: adjecto indice priorum nominum rerumque memoria dignarum locupletissimo, 1535.*
- BT.6965 ---, *Valerius Maximus, 1552.*
- BT.8317 MONTESINO Ambrosio, *Epistolas y evangelios que por todo el año se leyen en la yglesia catholica, 1550.*
- NK.1552 MOSELLANUS Petrus, *Paedologiae, 1532.*
- NK.1580 MURMELLIUS Johannes, *Tabularum opuscula tria, pueris multo utilissima, 1536.*
- BT.2246 OLEASTRO Hieronymus, *Commentaria in Mosi pentateuchum, juxta interpretationem, 1568.*

- NK.3670 PALAEPHATUS, *De non credendis historiis, libellus utilissimus. De natura deorum libellus. Epitaphium Isabellae, Danorum reginae. De astrologia oratio*, 1528.
- NK.2698 PAULUS III, *Concilium delectorum cardinalium et aliorum praelatorum de emendanda ecclesia*, 1538.
- NK.1705 PETRUS Cornelius, *Annotatiunculae aliquot in quatuor libros Dioscoridis Anazarbei. Experimenta & antidota contra varios morbos. De rebus occultis in natura mirandis, & alia quaedam lectu digna*, 1533.
- NK.3742 PLAUTUS Titus Maccius, *Comoediae tres. Capteivei. Aulularia. Miles*, 1537.
- NK.1160 POLYCARPUS Ignatius, *Epistolae vetustissimorum scriptorum, qui aut apostolis, aut apostolorum discipulis usi sunt doctoribus, quae praeterquam quod nativum illum scripturae spiritum referunt*, 1540.
- NK.3782 PTOLEMAEUS Claudius, *Inerrantium stellarum significationes e Graeco translatae. XII Romanorum menses in veteribus monumentis Romae reperti sex priorum mensium digestio, ex sex Ovidii fastorum libris excerpta*, 1527.
- NK.1780 RABIRIUS Junius, *Commentaria eruditissima in libellum Erasmi de octo orationis partium constructione*, 1538.
- BT.4199 ROYARDUS Johannes, *Homiliae in evangelia dominicalia juxta literam, adjectis homiliis in evangelia trium feriarum paschaliu, et totidem pentecostaliu, pars hyemalis*, 1542.
- BT.6659 ---, *Homiliae in evangelia feriarum quadragesimae juxta literarum. Adjecta est soliloquium, seu formula Deum precandi*, 1559.
- NK.1837 ---, *Homiliae in festivitates sanctorum. Pars hyemalis*, 1538.
- NK.3825 ---, *Homiliae per festivitates sanctorum*, 1540.
- NK.0667 RUFUS Quintus Curtius, *De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum*, 1531.
- NK.1856 SAPIDUS Johannes, *Anabion, sive Lazarus redivivus, comoedia nova et sacra*, 1540.
- BT.4262 SASBOUT Adam, *In Esaiam prophetam commentaria*, 1563.
- BT.4340 SERVILIUS Joannes, *Dictionarium triglotton, hoc est tribus linguis, Latina, Graeca, et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1554.
- BT.4341 ---, *Dictionarium triglotton, hoc est tribus linguis, Latina, Graeca, et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1557.
- BT.6736 ---, *Dictionarium triglotton, hoc est tribus linguis, Latina, Graeca, et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1560.
- BT.9085 ---, *Dictionarium triglotton, Latina, Graeca et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1548.
- BT.9086 ---, *Dictionarium triglotton, Latina, Graeca et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1551.

- BT.4342 ---, *Dictionarium triglotton, Latina, Graeca et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans*, 1559.
- BT.6738 ---, *Gratulatio domino Laodislao Ursulo, ab illustrissima Hungariae regina totiusque Belgicae praeside atque ejusdem senatu augustissimo in cos. Antverpiensem electo exhibita*, 1542.
- NK.1959 STRATIUS Johannes, *Ad divam Leonoram, Galliae reginam, Caroli caesaris Germanam sororem, de ejus foelicitate de matrimonio, cum christianissimo Francisco rege, gratulatio*, 1530.
- BT.9157 TERENTIUS AFER Publius, *Comoediae omnes*, 1546.
- NK.3951 TIBULLUS, PROPERTIUS en OVIDIUS, *Flores*, 1537.
- NK.3989 TYNDALE William, *An exposition upon the V VI VII chapters of Mathew*, 1533.
- BT.4701 VERGILIUS Polydorus, *De rerum inventoribus libri octo*, 1554.
- NK.2155 VESTHEMER Bartholomeus, *Phrases seu modi loquendi divinae scripturae, ex sanctis & orthodoxis scriptoribus congestae*, 1539.
- NK.2156 VIDA Marco Girolamo, *Christiados libri sex*, 1536.
- BT.7111 VIGUERIIUS Joannes, *Institutiones ad christianam theologiam, sacrarum literarum, universaliumque conciliorum autoritate, necnon doctorum ecclesiasticorum eruditione confirmatae, ecclesiasticis omnibus animarum curam gerentibus admodum necessariae, opera atque industria*, 1565.
- NK.2207 WICELIUS Georgius, *Loci ex sacris literis de bonis operibus. Ad haec praeconium evangelicae gratiae, theses aliquot. Precatio pro ecclesia*, 1534.